दिगो विकास लक्ष्य उन्मुख

मधेश पार्श्वचित्र

२०८२

मधेश प्रदेश सरकार

प्रदेश नीति तथा योजना आयोग

जनकपुरधाम, नेपाल

प्रकाशक : प्रदेश सरकार
प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
प्रदेश नं.२, जनकपुरधाम, नेपाल
फोन नं. ०४१–५२२९१९
इमेल : info.pppc@madhesh.gov.np
वेबसाइट : pppc.madhesh.gov.np

प्रकाशन वर्ष : २०८२

सर्वाधिकार : प्रदेश नीति तथा योजना आयोग

मुद्रण प्रति : २००
मुद्रक : लुना क्रियशन प्रा.लि.
बागबजार, काठमाडौं, नेपाल
सम्पर्कः ९८५११४३६१८, इमेलः info.lunacreation@gmail.com

प्रदेश सरकार
State Government
मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय
Office of the Chief Minister & the Council of Minister
मधेश प्रदेश

फोन फ्याक्स नं.: ०४१-५२७३०३, ५२३१३३
जनकपुरधाम, धनुषा, नेपाल
वेभसाइट: www.ocmcm.madhesh.gov.np

पत्र संख्या:
च.नं.:

मन्तव्य

संघीयताको मर्म अनुरूप मधेश प्रदेशको विकास यात्रालाई दिगो र समावेशी बनाउने तथा विकासको लाभ प्रत्यक्ष रूपमा जनतासामु पुऱ्याउने जिम्मेवारी प्रदेश सरकारको रहेकोले तदनुकुल योजना कार्यक्रमहरू निर्माण एवम् कार्यान्वयनको दिशामा मधेश प्रदेश सरकार अग्रसर रहेको छ । लामो समयदेखि प्रदेश र प्रदेशका नागरिकहरू विकासका सवल प्रयासहरूको वोध गर्न नसकेको परिदृश्यमा नवीन शासकीय पद्धति अन्तर्गत जनअपेक्षा अत्यधिक रहेको छ। विकासमा जनताको पहुँचलाई तल्लो स्तरसम्म पुऱ्याउने विकासका गतिविधिहरूलाई केलाउने विभिन्न सूचकहरू तथा तथ्याङ्कको आवश्यकता पर्दछ। यस दिगो विकास लक्ष्यमा आधारित **"मधेश पार्श्वचित्र"** प्रदेश विकासका विभिन्न महत्वपूर्ण सूचकहरु समेटिएको प्रगति प्रतिवेदन हो । यसले प्रदेशको विकास निर्माणमा अभिरूचि राख्ने सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई महत्वपूर्ण जानकारी उपलब्ध गराई योजना तर्जुमा तथा यसको कार्यान्वयन गर्नमा सहयोग गर्नेछ। यस दिगो विकास लक्ष्यमा आधारित मधेश पार्श्वचित्र निर्माणको लागि अग्रसरता लिई नेतृत्व लिनुभएका आयोगका माननीय उपाध्यक्ष डा. सोहन प्रसाद साह, मा. सदस्य ज्यूहरु, त.अ. श्री राम रोशन प्रसाद यादव लगायत सम्पूर्ण कर्मचारी वर्गलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । अन्त्यमा, यस पार्श्वचित्रले प्रादेशिक सूचना प्रदान गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने विश्वास लिइएको छु।

....

सतिश कुमार सिंह

मुख्यमन्त्री/प्र.नी.यो.आ. का अध्यक्ष

मधेश प्रदेश सरकार
प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
जनकपुरधाम, नेपाल।

Ph No.- 041522919
Fax No.- 041-522919
Email: statepcp2@gmail.com
website: pc.p2.gov.np

प.सं.
च.नं.

मन्तव्य

नेपालमा संघीयताको सफल अभ्यास स्वरुप प्रदेशको जनचाहना अनुसार विकासको लाभ तल्लो स्तर सम्म पुऱ्याउने आयोगले विभिन्न नीति, रणनीति तथा योजनाहरुमा दिगो विकास लक्ष्यलाई आधारभूत रुपमा समावेश गर्ने कार्यको थालनी गरिसकेको छ । प्रदेशको दिगो विकास लक्ष्यको विश्लेषित प्रतिवेदन तयारी गर्ने सन्दर्भमा केहि सूचकहरुमा देखिएको तथ्याङ्कको खाडल पूरा गर्न प्रदेश र स्थानीय तहहरु बिचको संयुक्त पहल तथा सम्बन्धलाई ध्यान दिन जरुरी छ । दिगो विकास लक्ष्यहरुसंग सम्बन्धित विश्लेषित प्रतिवेदन "मधेश पार्श्वचित्र" ले एकातर्फ मुख्य विकास लक्ष्य सूचकहरु राष्ट्रिय औसतहरुसंग तुलना तथा आधार तथ्याङ्क अध्यावधिक गर्दछ भने अर्कोतर्फ यसले प्रदेशको प्रत्यक्ष विकास लक्ष्यलाई राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्यबाट आँकलन, सान्दर्भिकता जाँच र राष्ट्रिय योजनाको लागि आधार प्रदान गर्दछ तथा कार्यान्वयनका लागि मार्ग प्रशस्त गर्दछ । यसले सूचनाहरुको स्थानीयकरण गर्न र प्रदेश तथा स्थानीय स्तरमा विकास लक्ष्यलाई कार्यान्वयन गर्न सहयोग गर्नेछ साथै अनुगमन र मूल्याङ्कनको लागि एक ढाँचा तयार पार्दछ जसले योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन प्रक्रियामा सबै साझेदारहरुलाई संलग्न गर्न मद्दत गर्दछ ।

अन्त्यमा, यस दिगो विकास लक्ष्यहरु सम्बन्धि विश्लेषित प्रतिवेदन "मधेश पार्श्वचित्र" निर्माणमा प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने युनिसेफ नेपाललाई विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु साथै यस प्रतिवेदन तयारीमा प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग गर्नुहुने विभिन्न विषयगत मन्त्रालय, निकाय, कार्यालय तथा प्रदेश नीति तथा योजना आयोगका मा. सदस्य ज्यूहरु, त.अ. श्री राम रोशन प्रसाद यादव लगायत सम्पूर्ण कर्मचारीहरु सबैमा हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस प्रतिवेदनले मधेश प्रदेश र प्रदेशका स्थानीय तहहरुलाई आफ्नो वार्षिक कार्यक्रम र बजेटमा दिगो विकास लक्ष्यअनुसार विनियोजन साङ्केतीकरण गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा व्यक्त गर्दछु ।

....

डा. सोहन प्रसाद साह
उपाध्यक्ष

मधेश प्रदेश नीति तथा योजना आयोगका पदाधिकारीहरू

माननीय सतीश कुमार सिंह	अध्यक्ष
माननीय डा. सोहन प्रसाद शाह	उपाध्यक्ष
माननीय डा. शिला मिश्र	सदस्य
माननीय रामचन्द्र यादव	सदस्य
माननीय डा. रीना यादव	सदस्य
माननीय राजकुमार सिंह	सदस्य
माननीय ललिता कुमारी यादव	सदस्य
माननीय उपेन्द्र कुमार यादव	सदस्य
श्री राम कुमार महतो	सदस्य सचिव

विषय सूची

संक्षिप्त रूप र संक्षेप शब्दहरू xi

पृष्ठभूमि १

जनसांख्यिक ३

जनसांख्यिकीय लाभांश ४

सोह्रौं आवधिक योजना (१६औं योजना) ६

जनसांख्यिक लाभांश सूचकांक (Demographic Dividend Index - DDI) ८

दिगो विकास लक्ष्यहरूको पृष्ठभूमि १०

मधेश प्रदेश स्तरमा दिगो विकास लक्ष्य (SDGs) समीक्षाका उद्देश्यहरू ११

दिगो विकास लक्ष्यमा बालकेन्द्रित सूचकहरू १२

दिगो विकास लक्ष्य १: सबैतिर सबै प्रकारको गरिबीको अन्त्य गर्ने १४

बालबालिकाको मौद्रिक गरिबी १६

दिगो विकास लक्ष्य २: भोकमरीको अन्त्य, खाद्य सुरक्षा र सुधारिएको पोषण प्राप्त गर्ने, र दिगो कृषिलाई प्रवर्द्धन गर्ने २०

दिगो विकास लक्ष्य ३: सबै उमेरका लागि स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्ने र कल्याण प्रवर्द्धन गर्ने २४

दिगो विकास लक्ष्य ४: समावेशी र समान गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने र सबैका लागि आजीवन सिकाइका अवसरहरू प्रवर्द्धन गर्ने २८

दिगो विकास लक्ष्य ५: लैङ्गिक समानता प्राप्त गर्ने र सबै महिला तथा बालिकाहरूलाई सशक्तीकरण गर्ने ३३

दिगो विकास लक्ष्य ६: सबैका लागि पानी र सरसफाइको उपलब्धता र दिगो व्यवस्थापन सुनिश्चित ३६

दिगो विकास लक्ष्य ७: सबैका लागि किफायती, भरपर्दो, दिगो र आधुनिक ऊर्जामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने ३८

दिगो विकास लक्ष्य ८: दिगो, समावेशी, र दीर्घकालीन आर्थिक वृद्धिलाई प्रवर्द्धन गर्ने, पूर्ण र उत्पादक रोजगारी, र सबैका लागि सम्मानजनक काम सुनिश्चित गर्ने ३९

दिगो विकास लक्ष्य ९: लचिलो पूर्वाधार निर्माण गर्ने, समावेशी र दिगो औद्योगीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्ने, र नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहन गर्ने ४२

दिगो विकास लक्ष्य १०: देशभित्र र देशहरूबीच असमानता कम गर्ने ४४

दिगो विकास लक्ष्य ११: सहरहरू र मानव बस्तीहरूलाई समावेशी, सुरक्षित, लचिलो, र दिगो ४६

दिगो विकास लक्ष्य १२: दिगो उपभोग र उत्पादन ढाँचाहरू सुनिश्चित गर्ने ४८

दिगो विकास लक्ष्य १३: जलवायु परिवर्तन र यसका प्रभावहरूसँग जुध्न तत्काल कार्य गर्ने ४९

दिगो विकास लक्ष्य १५: स्थलीय पारिस्थितिक प्रणालीको संरक्षण, पुनर्स्थापना, दिगो उपयोग, वन व्यवस्थापन, मरुभूमिकरण नियन्त्रण, भूमिको क्षय रोकथाम र जैविक विविधताको संरक्षण ५१

दिगो विकास लक्ष्य १६: दिगो विकासका लागि शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजलाई प्रवर्द्धन गर्ने, सबैका लागि न्यायमा पहुँच प्रदान गर्ने, र सबै तहमा प्रभावकारी, जवाफदेही, र समावेशी संस्थाहरू निर्माण गर्ने ५५

दिगो विकास लक्ष्य १७: कार्यान्वयनका साधनहरूलाई सुदृढ गर्ने र दिगो विकासका लागि विश्वव्यापी साझेदारीलाई पुनर्जीवित गर्ने ५७

मधेश प्रदेशका नगरपालिकाहरूको क्रमबद्ध विश्लेषण: सम्पत्ति सूचकांक र सामाजिक-आर्थिक विकासका लागि निहितार्थहरू ५९

References ६६

चित्रहरूको सूची

चित्र १ मधेशको जनसंख्या संरचना ३

चित्र २ राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको प्रक्षेपणमा आधारित जनसंख्या अनुमानको ग्राफिकल प्रस्तुति ४

चित्र ३ जनसांख्यिक अवसरको झ्यालको अवधारणात्मक पूर्वानुमान ५

चित्र ४ जनगणना २०११ र २०२१ मा आधारित जनसांख्यिक लाभांश सूचकांकको तुलना ९

चित्र ५ जनसांख्यिक लाभांश सूचकांकमा प्रतिशत परिवर्त १०

चित्र ६ जनगणना २०२१ र राष्ट्रिय जीवनस्तर सर्वेक्षण (NLSS) २०२२/२३ मा आधारित बाल गरिबी अनुमान १६

चित्र ७ प्रदेश अनुसार गरिबी मेट्रिक्स १७

चित्र ८ प्रदेशहरूमा विभिन्न क्षेत्रबाट बहुआयामिक गरिबी सूचकांक (MPI) मा योगदान १९

संक्षिप्त रूप र संक्षेप शब्दहरू

AHS – Annual Household Survey
CEDAW – Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women
CSO – Civil Society Organization
DDI – Demographic Dividend Index
EMIS – Education Management Information System
EPR – Employment to Population Ratio
EvalNet – Evaluation Networking
FDI – Foreign Direct Investment
GDP – Gross Domestic Product
GESI – Gender Equity and Social Inclusion
GHG – Greenhouse Gas
GHI – Global Hunger Index
GNI – Gross National Income
GNDI – Gross National Disposable Income
GoN – Government of Nepal
HDI – Human Development Index
HDR – Human Development Report
HIV/AIDS – Human Immunodeficiency Virus / Acquired Immunodeficiency Syndrome
HMIS – Health Management Information System
IMR – Infant Mortality Rate
INGO – International Non-governmental Organization
KISAN – Knowledge-based Integrated Sustainable Agriculture and Nutrition
KWh – Kilowatt-hour
LNOB – Leaving No One Behind
MDGs – Millennium Development Goals

MIS	– Management Information System
MMR	– Maternal Mortality Ratio
MoF	– Ministry of Finance
MoWCSC	– Ministry of Women, Children and Senior Citizens
MPI	– Multidimensional Poverty Index
MSMEs	– Micro, Small and Medium Enterprise
MSNP	– Multi-Sectoral Nutrition Plan
MTEF	– Medium Term Expenditure Framework
MW	– Mega Watt
NAP	– National Adaptation Plan
NER	– Net Enrolment Rate
NDHS	– Nepal Demographic Health Survey
NMICS	– Nepal Multiple Cluster Survey
NPHC	– National Population and Housing Census
NSO	– National Statistical Office
NDR	– National Disaster Report
NGO	– Non-governmental Organization
SDG	– Sustainable Development Goal
UNCRC	– United Nation Convention for Rights of Children
UNICEF	– United Nation Children’s Fund

पृष्ठभूमि

नेपालमा संघीयताको लागु भएपश्चात कायम भएको ७ प्रदेशहरु मध्ये मधेश प्रदेश (पहिलाको प्रदेश नं. २) नेपालको दक्षिणपूर्वी भागमा अवस्थित उब्जाऊ तराई क्षेत्रमा पर्दछ। क्षेत्रफलको हिसाबले यो नेपालको सबैभन्दा सानो प्रदेश हो, जसले ९,६६१ वर्ग किलोमिटर क्षेत्र ओगटेको छ। यद्यपि, यो प्रदेश नेपालको उच्च जनघनत्व भएको क्षेत्र हो, जहाँ ६१ लाखभन्दा बढी जनसंख्या बसोबास गर्दछ। यसको भौगोलिक सीमाना पूर्व र उत्तरमा कोशी प्रदेश, उत्तर र पश्चिममा बागमती प्रदेश, तथा दक्षिणमा भारतको बिहार राज्यसँग जोडिएको छ।

यो प्रदेश आठ वटा जिल्लाहरू - सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा र पर्सा मिलेर बनेको छ। यस प्रदेशको राजधानी जनकपुर हो, जुन सांस्कृतिक तथा धार्मिक केन्द्रको रूपमा प्रख्यात छ र ऐतिहासिक रूपमा प्राचीन विदेह राज्यको राजधानी तथा हिन्दु देवी सीताको जन्मस्थलको रूपमा चिनिन्छ। मधेशको सबैभन्दा ठूलो शहर वीरगञ्ज हो। जुन औद्योगिक तथा आर्थिक दृष्टिले अत्यन्तै महत्वपूर्ण केन्द्र हो र प्रदेशको समग्र विकासमा मुख्य भूमिका खेल्दछ ।

मधेश प्रदेशको अर्थतन्त्रमा कृषिको वर्चस्व हुनुको प्रमुख कारण यहाँको उपजाउ भूमि हो।जसमा ५,७४,००० हेक्टरभन्दा बढी क्षेत्रफलमा खेती गरिन्छ। जैविक विविधताको दृष्टिले समेत धनी यस प्रदेशमा पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज र कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षजस्ता संरक्षित क्षेत्रहरू रहेका छन्, जसले यसको पारिस्थितिक महत्व बढाएको छ।

प्रशासनिक दृष्टिले, मधेश प्रदेशमा १ महानगरपालिका, ३ उपमहानगरपालिका, ७३ नगरपालिका, र ५९ गाउँपालिका गरी कुल १३६ स्थानीय तहहरू छन्। प्रदेश सरकार एकसदस्यीय (युनिक्यामेरल) विधानसभाबाट सञ्चालित हुन्छ, जसमा १०७ सदस्य छन्, र न्याय प्रणालीको नेतृत्व जनकपुर उच्च अदालतले गर्छ।

जनकपुर, राजविराज र सिमरा जस्ता ठाउँहरूमा आन्तरिक विमानस्थलहरू रहेका छन्। भविष्यमा भारत र चीनसँगको सम्पर्क विस्तार गर्न पूर्व-पश्चिम मेट्रो रेलमार्गको विकास गर्ने योजना पनि निर्माणाधीन अवस्थामा छ।

मधेश प्रदेशका मुख्य विशेषताहरू:

- **क्षेत्रफल:** ९,६६१ वर्ग किलोमिटर - नेपालको सबैभन्दा सानो प्रदेश ।
- **जनसंख्या:** ६१ लाखभन्दा बढी - सबैभन्दा बढी जनसंख्या भएको प्रदेश ।
- **अक्षांश:** २६°३३' देखि २७°७' उत्तरी अक्षांशसम्म फैलिएको छ ।

- **देशान्तर:** ८४°१' देखि ८७°१' पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ
- **राजधानी:** जनकपुर - एक प्रमुख धार्मिक तथा सांस्कृतिक केन्द्र।
- **सबैभन्दा ठूलो शहर:** वीरगञ्ज - प्रमुख औद्योगिक तथा व्यापारिक केन्द्र।
- **जिल्लाहरू:** ८ वटा - सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा र पर्सा।
- **स्थानीय तहहरू (पालिका):** जम्मा १३६ - १ महानगर, ३ उपमहानगर, ७३ नगरपालिका, ५९ गाउँपालिका ।
- **भाषाहरू:** नेपाली (सरकारी), साथै मैथिली, भोजपुरी, वज्जिका, थारू, तामाङ र उर्दू।
- **अर्थतन्त्र:** प्रमुख रूपमा कृषि आधारित, औद्योगिक क्षेत्र विस्तार हुँदैछ।
- **पूर्वाधार:** मुख्य राजमार्ग, आन्तरिक विमानस्थलहरू र प्रस्तावित मेट्रो रेल परियोजनाहरू।
- **सांस्कृतिक महत्व:** देवी सीताको जन्मस्थल, विवाह पंचमी, छठ पूजा जस्ता पर्वहरू प्रसिद्ध छन्।
- **हावापानी:** उष्ण प्रदेशीय रहेको छ ।
- **जैविक विविधता:** पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज र कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षजस्ता संरक्षित क्षेत्रहरू अवस्थित।

सिमाना:

- **पूर्वमा:** कोशी प्रदेश
- **उत्तरमा:** कोशी प्रदेश र बागमती प्रदेश
- **पश्चिममा:** बागमती प्रदेश
- **दक्षिणमा:** भारतको बिहार राज्य

मधेश प्रदेशको राजधानी जनकपुरधाम धनुषा जिल्लामा पर्छ भने प्रदेशको सबैभन्दा ठूलो शहर वीरगञ्ज पर्सा जिल्लामा अवस्थित छ । यस प्रदेशले आफ्नो समृद्ध संस्कृति, उब्जनी क्षमता र रणनीतिक स्थानका कारण नेपालको सामाजिक-आर्थिक संरचनामा महत्वपूर्ण स्थान हाँसिल गरेको छ ।

जनसांख्यिक

चित्र १ मा **मधेश प्रदेशको जनसांख्यिक संरचना** प्रस्तुत गरिएको छ, जसले **जनसांख्यिक लाभांश (Demographic Dividend)** का विभिन्न श्रेणीहरूलाई उजागर गर्दछ। यस पिरामिडले तीन प्रमुख जनसंख्या खण्डहरूलाई दर्शाउँछ:

- **क्रियाशील उमेर जनसंख्या (१५-६४ वर्ष)**: हरियो रङ्गले प्रतिनिधित्व गरिएको यो खण्ड सबैभन्दा ठूलो हिस्सा हो र यसले जनसांख्यिक लाभांशको अवसरलाई सङ्केत गर्दछ।
- **युवा जनसंख्या (०-१४ वर्ष)**: पिरामिडको आधारमा रहेको यो खण्ड पहेंलो रङ्गमा देखाइएको छ र यसले कुल जनसंख्याको महत्त्वपूर्ण अंश ओगटेको छ।
- **ज्येष्ठ नागरिक जनसंख्या (६५+ वर्ष)**: बैजनी रङ्गमा देखाइएको यो खण्ड पिरामिडको शीर्षमा सबैभन्दा सानो अंशको रूपमा रहेको छ।

मधेश प्रदेशको **कुल परनिर्भरता अनुपात ६५.२%** रहेको छ, जुन **नेपालका सबै प्रदेशहरूमध्ये सर्वाधिक उच्च** हो। यस संरचनाले मधेशमा मुख्यतया युवा र क्रियाशील उमेरका जनसंख्याको बाहुल्यता रहेको देखाउँछ, जसमा पुरुषहरूलाई बायाँतर्फ र महिलाहरूलाई दायाँतर्फ प्रदर्शित गरिएको छ। आश्रित उमेर समूहको तुलनामा क्रियाशील उमेर जनसंख्याको ठूलो हिस्सा भएको यो वितरणले जनसांख्यिकीविद्हरूले **"जनसांख्यिक लाभांश"** भनी परिभाषित गर्ने **आर्थिक वृद्धिका लागि अनुकूल सम्भावनाहरू** सिर्जना गर्दछ।

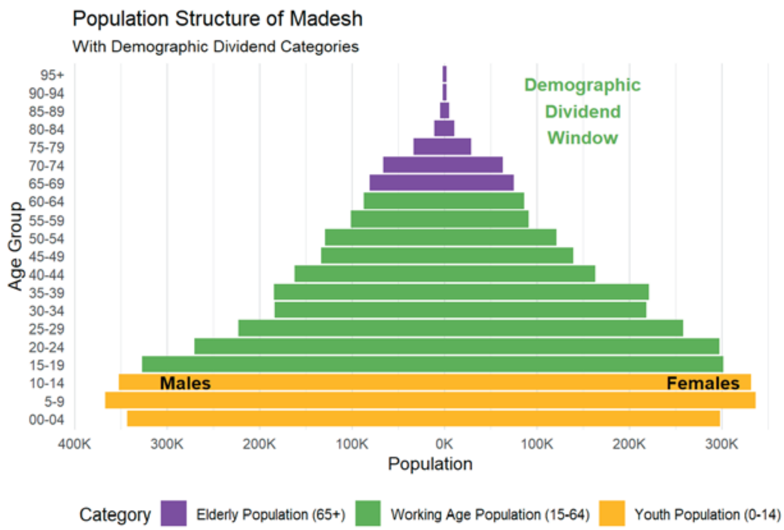

चित्र १ मधेशको जनसंख्या संरचना

चित्र २ मा प्रस्तुत तथ्याङ्क अनुसार, मधेश प्रदेशको जनसंख्या सन् २०२१ मा ६.२ मिलियनबाट बढेर सन् २०५१ सम्ममा ८.२ मिलियन पुग्ने प्रक्षेपण गरिएको छ। यसले आगामी ३० वर्षको अवधिमा करिब २ मिलियन जनसंख्याको वृद्धि हुने संकेत गर्दछ। यस प्रदेशले वार्षिक **०.९५% को स्थिर वृद्धि दर** कायम राख्ने अनुमान गरिएको छ, जसको परिणामस्वरूप प्रक्षेपण अवधिभर कुल **३२.६% को उल्लेखनीय जनसंख्या वृद्धि** हुनेछ। यो अनुमान **जनगणना २०२१** मा आधारित छ।

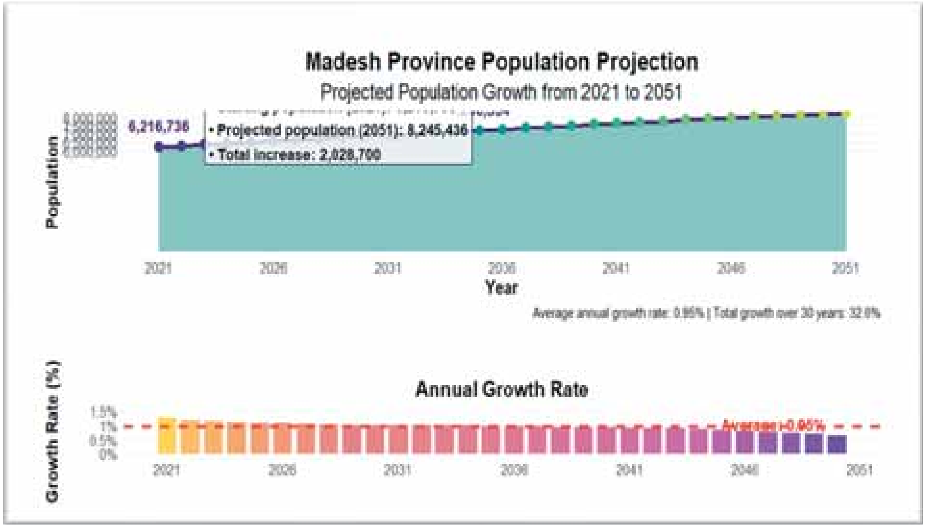

चित्र २ राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको प्रक्षेपणमा आधारित जनसंख्या अनुमानको ग्राफिकल प्रस्तुति

जनसांख्यिकीय लाभांश

संयुक्त राष्ट्रसंघको परिभाषाअनुसार नेपाल सन् २०१९ देखि जनसांख्यिकीय लाभांशको चरणमा प्रवेश गरिसकेको छ। यो तथ्य १५ वर्षमुनिको जनसंख्याको अनुपात ३० प्रतिशतभन्दा तल झरेको र ६५ वर्ष वा सोभन्दा माथिको वृद्ध जनसंख्याको अनुपात १५ प्रतिशतभन्दा कम रहेको आधारमा पुष्टि हुन्छ। यस्तो उमेर संरचनामा आएको रूपान्तरण संयुक्त राष्ट्रसंघले परिभाषित गरेको जनसांख्यिकीय लाभांशको मापदण्डसँग मेल खान्छ। साथै, उपलब्ध जनसांख्यिक प्रक्षेपण (२०२१ को जनगणनाका आधारमा) अनुसार नेपालमा यो अवसरको झ्याल सन् २०५१ सम्म कायम रहनेछ।

मधेश प्रदेशको सन्दर्भमा, जनसांख्यिकीय लाभांशसम्बन्धी ग्राफले सन् २०३० देखि २०५० सम्मको झण्डै २५ वर्षे अवधिलाई आर्थिक अवसरको रूपमा चित्रण गर्छ। यो अवधिमा निर्भरता अनुपात ५० प्रतिशतभन्दा कम रहन्छ, र सन् २०४० तिर करिब ४१ प्रतिशतसम्म झर्दै सबैभन्दा अनुकूल अवस्थाको संकेत गर्छ। यस्तो जनसांख्यिक संरचना क्रियाशील उमेरका जनसंख्याको तुलनामा कम निर्भर व्यक्तिहरू

हुने अवस्था हो, जसले उत्पादनशीलता, व्यक्तिगत तथा राष्ट्रिय बचत, र लगानी वृद्धि गर्न अत्यन्तै अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्छ।

यद्यपि, यो अवसर अस्थायी हो। सन् २०५० देखि निर्भरता अनुपात पुनः बढ्दै जान्छ र सन् २०७५ सम्ममा झण्डै ८२ प्रतिशत पुग्ने प्रक्षेपण गरिएको छ। यसले स्पष्ट संकेत गर्छ कि मधेश प्रदेशले प्राप्त गरेको यो जनसांख्यिकीय लाभांश एक सीमित अवधिको रणनीतिक अवसर हो, जसलाई अधिकतम लाभमा रूपान्तरण गर्न तत्काल र लक्षित हस्तक्षेप आवश्यक छ।

यस अवसरलाई आर्थिक रूपान्तरणमा परिणत गर्न प्रदेश सरकारले शिक्षा, रोजगारी सिर्जना, स्वास्थ्य सेवा सुधार, सीप विकास, तथा वित्तीय पहुँच विस्तारमा रणनीतिक लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ। यदि उपयुक्त नीति र कार्यक्रमहरू मार्फत आवश्यक तयारी नगरिएमा, यो जनसांख्यिकीय अवसर गुम्ने खतरा रहन्छ, र भविष्यमा बढ्दो निर्भरता अनुपात प्रदेशको आर्थिक तथा सामाजिक संरचनामाथि थप चुनौतीको रूपमा उभिन सक्छ।

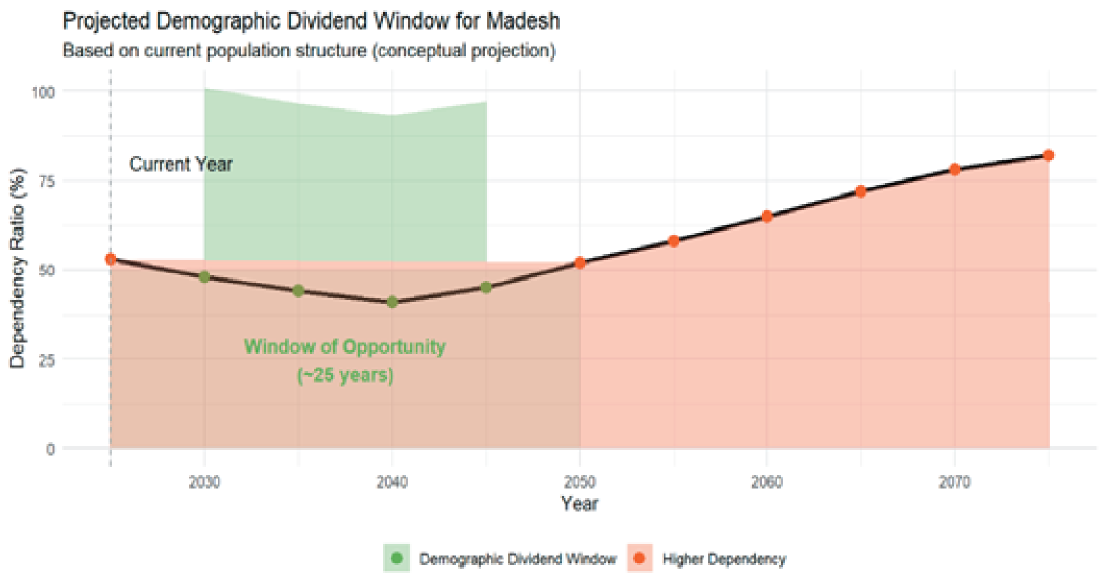

चित्र ३ जनसांख्यिक अवसरको झ्यालको अवधारणात्मक पूर्वानुमान

सोह्रौं आवधिक योजना (१६औं योजना)

नेपालको सोह्रौं आवधिक योजना (२०८१/८२-२०८५/८६) ले देशको जनसांख्यिकीय लाभांशलाई आर्थिक परिवर्तनको एक आधारभूत स्तम्भको रूपमा पहिचान गर्दै, दिगो आर्थिक वृद्धि र समावेशी विकास सुनिश्चित गर्न दीर्घकालीन रणनीति प्रस्ताव गरेको छ ।

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार, हाल नेपालको कुल जनसंख्याको झन्डै ६७ प्रतिशत क्रियाशील उमेर समूह (१५-५९ वर्ष) मा समेटिएको छ । राष्ट्रिय योजना आयोग (२०८१) का अनुसार यो जनसांख्यिक अवसरको झ्याल सन् २०४६ (विक्रम संवत २१०३) सम्म खुला रहने अनुमान गरिएको छ । जनसंख्याको यो रूपान्तरणले अर्थतन्त्रमा उच्च उत्पादन, रोजगारी सृजन, बचत वृद्धि तथा दीर्घकालीन लगानीका लागि विशेष अवसर प्रदान गर्दछ । तर, जनसंख्याको वृद्धगमनका कारण यो झ्याल अवरोध हुनसक्ने जोखिम पनि उत्तिकै रहन्छ ।

यस सन्दर्भमा, सोह्रौं योजनाले निम्न प्रमुख नीतिगत उपायहरूलाई प्राथमिकता दिएको छ:

- **मानव संसाधन विकास:**
  योजना अनुसार देशको श्रम बजारको मागसँग मेल खाने दक्ष, व्यावसायिक र सेवा-मुखी जनशक्ति तयार पार्नु अत्यावश्यक छ । यसका लागि राष्ट्रिय मानव संसाधन विकास तथा सञ्चालन योजना निर्माण र कार्यान्वयनको प्रस्ताव गरिएको छ, जसले सीप अभाव तथा श्रम बजारको असन्तुलन समाधान गर्न सहयोग गर्नेछ ।
- **श्रम उत्पादकत्व वृद्धिमा लगानी:**
  मानव पूँजीमा लक्षित लगानीमार्फत श्रम उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने लक्ष्य राखिएको छ । श्रमको उत्पादकता वृद्धि राष्ट्रको समग्र उत्पादन वृद्धि र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माणको मूल आधार हो ।
- **उप-राष्ट्रिय शासन संरचना:**
  संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारबीच उत्तरदायित्व, सहकार्य र साझेदारी सुनिश्चित गर्दै मानव संसाधन विकासका प्रयासहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न योजना जोड दिन्छ ।
- **आप्रवासन व्यवस्थापन:**
  योजना अनुसार आन्तरिक तथा वैदेशिक आप्रवासनलाई व्यवस्थित गर्न प्रणालीगत दृष्टिकोण अपनाइनेछ । आप्रवासनलाई आर्थिक गतिविधिसँग जोडेर नीति निर्माण गरिने र सेवा तथा पूर्वाधारमा पर्ने चाप घटाउन एकीकृत बस्ती विकास प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

- **शहरीकरण रणनीति:**
  योजनाले जनसांख्यिकीय लाभांशलाई उत्पादक गतिविधिमा रूपान्तरण गर्न नियन्त्रित आप्रवासन र प्रणालीगत शहरीकरणमार्फत गल्छी (corridor) तथा क्लस्टर आधारित विकासलाई प्रवर्द्धन गर्नेछ ।
- **स्रोत साधनको उपयोग:**
  जनसांख्यिक लाभांशसँगै प्राकृतिक स्रोत साधनको अधिकतम उपयोग गर्दै प्रदेश तथा स्थानीय अर्थतन्त्रलाई मजबुत बनाउने लक्ष्य राखिएको छ ।
- **नवप्रवर्तन र उद्यमशीलता प्रवर्द्धन:**
  उच्च वृद्धि दर हासिल गर्न नवप्रवर्तन, उद्यमशीलता तथा स्रोतहरूको दिगो उपयोगलाई प्राथमिकता दिइएको छ, जसले थप जनसांख्यिक लाभांश हासिल गर्न सहयोग गर्नेछ ।
- **समग्र दृष्टिकोण:**
  जनसंख्या सम्बन्धी विषयलाई सम्पूर्ण विकास प्रक्रियामा समावेश गर्दै नवीन र व्यावसायिक दृष्टिकोणमा आधारित जनसंख्या व्यवस्थापनको खाका प्रस्तुत गरिएको छ ।

यद्यपि यी नीतिहरूको सफलता प्रभावकारी कार्यान्वयनमा निर्भर गर्दछ, जसका लागि सरकारका विभिन्न तहहरू तथा सरोकारवालाबीच सशक्त समन्वय अपरिहार्य छ । सोह्रौ योजनाले यस पक्षलाई उचित रूपमा सम्बोधन गर्दै साझा जवाफदेही र साझेदारीको आवश्यकता औंल्याउँछ । सीप विकासलाई श्रम बजारका आवश्यकतासँग मिलाउन गरिएको जोड विशेष रूपमा महत्वपूर्ण छ, जसले शिक्षा प्रणाली र रोजगारीका आवश्यकताबीच रहेको अन्तरलाई सम्बोधन गर्न मद्दत पुऱ्याउनेछ तथा यसलाई जनसांख्यिक लाभ उपयोग गर्नेसन्दर्भमा एक मुख्य चुनौतीको रुपमा लिन सकिन्छ ।

सोह्रौ योजनाले आप्रवासन र शहरीकरणलाई दृष्टिगत गर्दै अग्रगामी सोच प्रस्तुत गरेको छ, जसले सम्भावित चुनौतीहरूलाई आर्थिक वृद्धिको अवसरमा रूपान्तरण गर्ने उद्देश्य राख्दछ । तथापि, शहरीकरण र आप्रवासनले अवस्थित पूर्वाधारमा अतिरिक्त दबाब नपार्ने गरी सकारात्मक योगदान दिन सकोस् भन्ने सुनिश्चित गर्न सावधानीपूर्वक योजना तथा कार्यान्वयन आवश्यक हुनेछ ।

नेपालको सोह्रौं योजना जनसांख्यिक लाभ उपयोगका लागि समग्र रणनीति प्रस्तुत गर्दछ । यी नीतिहरूको सफलता नै नेपालको वर्तमान जनसांख्यिक लाभलाई दीर्घकालीन आर्थिक विकास र समृद्धिमा रूपान्तरण गर्न सक्ने सम्भावनाको निर्णायक आधार हुनेछ ।

जनसांख्यिक लाभांश सूचकांक (Demographic Dividend Index - DDI)

जनसांख्यिक लाभांश सूचकांक (DDI) ले तीन प्रमुख लगानी क्षेत्रहरूमा केन्द्रित हुन्छ: सशक्तिकरण, शिक्षा, र रोजगारी, जसलाई संयुक्त रूपमा 3Es (Empowerment, Education, Employment) भनिन्छ। यी तीन क्षेत्रहरू व्यक्तिको क्षमताको विकास, सम्पत्तिको वृद्धि र समग्र विकासमा योगदान पुऱ्याउने सहायक मानिन्छन् । DDI का 3 Es यस प्रकार छन्:

सशक्तिकरण (Empowerment): बालविवाह अनुपात (Child Marriage Ratio - CMR) द्वारा मापन गरिन्छ - १८ वर्ष पुग्नुअघि विवाह गरेका १८-२४ वर्ष उमेर समूहका महिलाहरूको अनुपात।

शिक्षा (Education): माध्यमिक विद्यालय नेट उपस्थिति अनुपात (Net Attendance Ratio - NAR) द्वारा मापन गरिन्छ-११ देखि १५ वर्ष उमेर समूहका विद्यार्थीहरूको माध्यमिक विद्यालयमा उपस्थिति अनुपात।

रोजगारी (Employment): १५-२४ वर्ष उमेर समूहका सय जनामध्ये शिक्षा, रोजगारी वा तालिममा संलग्न नरहेका युवाहरूको अनुपात (NEET - Not in Education, Employment or Training) द्वारा मापन गरिन्छ।

यस प्रतिवेदनमा, NEET भन्ने शब्दले १५–२४ वर्ष उमेरका ती युवाहरूलाई जनाउँछ, जो अध्ययनबाट बाहिर छन्, हाल बेरोजगार छन् वा गत वर्षमा छ महिनाभन्दा कम समयमात्र काम गरेका छन्, र जो शिक्षाबाहेक अन्य कारणले काम गरिरहेका छैनन्।

यो रेखाचित्रले सन् २०११ देखि २०२१ सम्म नेपालका सातै प्रदेशहरूमा जनसांख्यिक लाभांश सूचकांक (DDI) को प्रगति देखाउँछ। यसका मुख्य अवलोकनहरू निम्न छन्:

- दश वर्षको अवधिमा सबै प्रदेशहरूको DDI मा वृद्धि भएको छ।
- बागमती प्रदेश सन् २०११ (७४.१३) र २०२१ (८०.७३) दुवैमा सबैभन्दा उच्च DDI का साथ अग्रणी स्थानमा रहेको छ।
- मधेश प्रदेश दुवै वर्षमा सबैभन्दा कम DDI सहित सन् २०११ मा ५२.४७ बाट २०२१ मा ६२.१० पुगेको छ, यद्यपि यसले सुधार देखाएको छ।
- कर्णाली प्रदेशले सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण सुधारमध्ये एक देखाएको छ, जुन ६०.६९ बाट ७४.०० मा पुगेको छ।

- प्रदेशहरूलाई स्तरअनुसार समूहबद्ध गर्न सकिन्छ:
  - ❖ **उच्च स्तर (२०२१):** बागमती (८०.७३) र गण्डकी (७९.११)
  - ❖ **मध्यम स्तर (२०२१):** कोशी (७५.८३), सुदूरपश्चिम (७४.८०), र कर्णाली (७४.००)
  - ❖ **निम्न स्तर (२०२१):** लुम्बिनी (७०.९५) र मधेश (६२.१०)
- उच्चतम र न्यूनतम प्रदर्शन गर्ने प्रदेशहरूबीचको भिन्नता सन् २०११ मा २१.६६ अंक (७४.१३ विरुद्ध ५२.४७) बाट सन् २०२१ मा १८.६३ अंक (८०.७३ विरुद्ध ६२.१०) मा सामान्य रूपमा घटेको छ, जसले जनसांख्यिक विकासमा केही एकरूपता आएको संकेत गर्दछ।
- सापेक्षिक स्थानहरू प्रायजसो समान रहे पनि, कर्णाली र सुदूरपश्चिमले आफ्नो २०११ को स्थानको तुलनामा विशेष गरी बलियो सुधारको प्रवृत्ति देखाएका छन्।

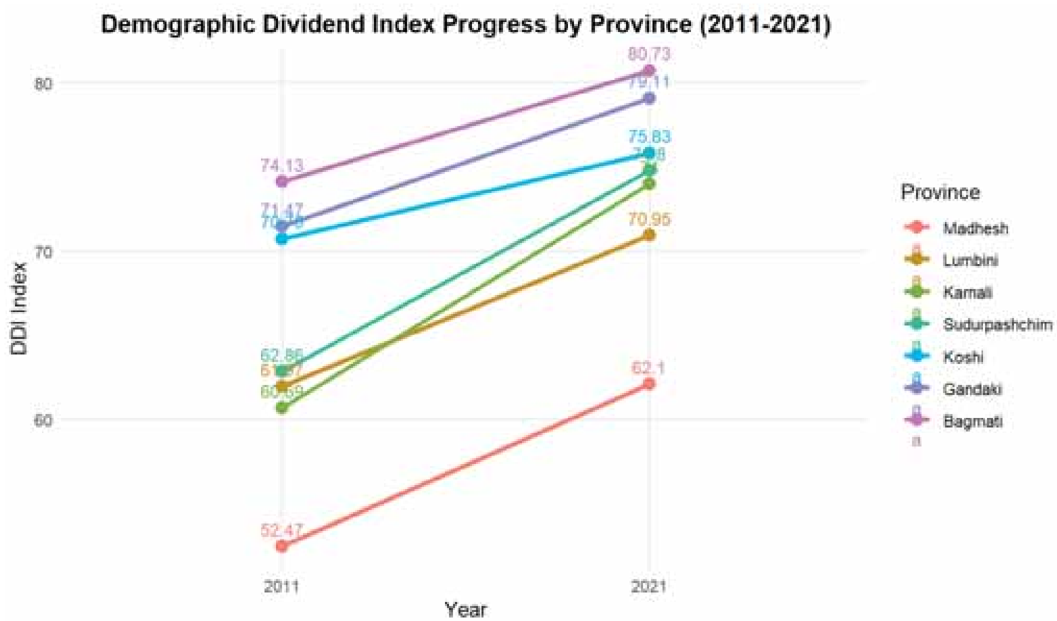

चित्र ४ जनगणना २०११ र २०२१ मा आधारित जनसांख्यिक लाभांश सूचकांकको तुलना

यो तेस्रो बार चार्टले सन् २०११ देखि २०२१ सम्म नेपालको सातवटै प्रदेशमा **जनसांख्यिक लाभांश सूचकांक (Demographic Dividend Index - DDI)** मा भएको प्रतिशत वृद्धिको दर देखाउँछ। कर्णाली प्रदेशले २१.९% को सर्वाधिक वृद्धि अनुभव गरेको छ, त्यसपछि सुदूरपश्चिम (१९.०%) र मधेश (१८.४%) छन्। लुम्बिनीले १४.५% को मध्यम वृद्धि देखाएको छ, जबकि गण्डकी (१०.७%), बागमती (८.९%), र कोशी (७.२%) ले सबैभन्दा कम वृद्धि रेकर्ड गरेका छन् । यो दृश्यले एक उल्लेखनीय ढाँचा प्रकट गर्दछ, जहाँ अधिक दुर्गम र ऐतिहासिक रूपमा कम विकसित प्रदेशहरूले कोशी र बागमती जस्ता अधिक शहरीकृत र आर्थिक रूपमा स्थापित क्षेत्रहरूको तुलनामा उल्लेखनीय रूपमा उच्च जनसांख्यिक

लाभांश वृद्धि प्रदर्शन गरेका छन् । यसले यी विकासशील क्षेत्रहरूले तीव्र जनसांख्यिक परिवर्तन अनुभव गरिरहेको हुन सक्ने सुझाव दिन्छ, जुन यदि उचित रूपमा उपयोग गरियो भने सम्भावित आर्थिक अवसरहरूमा रूपान्तरण हुन सक्छ ।

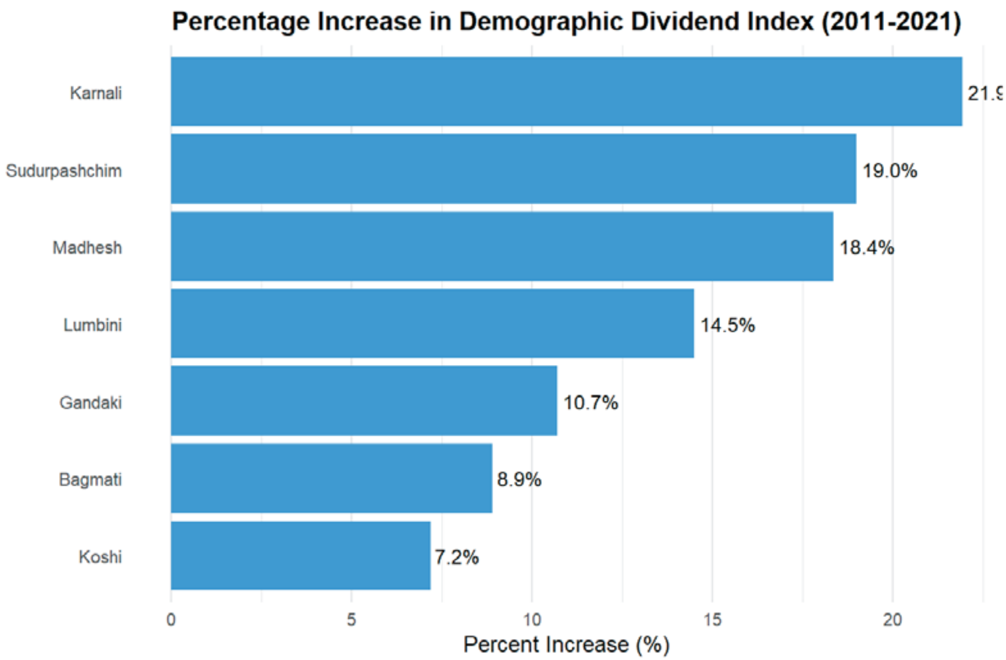

चित्र ५ जनसांख्यिक लाभांश सूचकांकमा प्रतिशत परिवर्त

दिगो विकास लक्ष्यहरूको पृष्ठभूमि

दिगो विकास लक्ष्यहरू (Sustainable Development Goals-SDGs) विश्वव्यापी रूपमा देखिएका वातावरणीय, सामाजिक र आर्थिक चुनौतीहरू समाधान गर्नका लागि गरिएको साझा प्रयासको परिणामस्वरूप विकास भएका हुन् ।

दिगो विकासको अवधारणा पहिलो पटक यस्तो रूपमा परिभाषित गरिएको थियो- "हालको पुस्ताको आवश्यकता पूरा गर्दा भविष्यका पुस्ताले आफ्ना आवश्यकता पूरा गर्न सक्ने क्षमतामा सम्झौता नगर्ने" । यस अवधारणाले सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय पक्षहरूलाई आपसमा जोड्छ ।

सन् १९९२ मा भएको पृथ्वी सम्मेलनले (Earth Summit) दिगो विकासका लागि विश्वव्यापी कार्ययोजना स्वीकृत गर्‍यो । त्यसपछि, सन् २००० मा, दशक लक्ष्यहरू (Millennium Development

Goals-MDGs) तय गरिए, जसको उद्देश्य थियो - अत्यधिक गरिबी, भोकमरी, रोग, शिक्षा तथा लैङ्गिक असमानता घटाउने, मुख्यतया विकासशील देशहरूलाई लक्षित गर्दै ।

सन् २०१२ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको एक महत्वपूर्ण सम्मेलनमार्फत नयाँ, विश्वव्यापी र सबै मुलुकमा लागू हुने लक्ष्यहरूको आवश्यकता औपचारिक रूपमा उठाइएको थियो, जसले MDGs मा आधारित भएर अझ व्यापक विषयहरू-जस्तै वातावरणीय स्थायित्व र समावेशी विकास-समेट्ने खालको हुनुपर्ने बताइएको थियो ।

सन् २०१३ देखि २०१५ सम्म, संयुक्त राष्ट्रसंघका सदस्य राष्ट्रहरू, नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरू र विज्ञहरूको सहभागी प्रक्रियामार्फत SDGs तयार पारियो । अन्ततः, सन् २०१५ मा सबै राष्ट्रसंघ सदस्य राष्ट्रहरूले **"दिगो विकासको सन् २०३० को कार्यसूची (2030 Agenda for Sustainable Development)"** अन्तर्गत १७ वटा लक्ष्यहरू र १६९ वटा उपलक्ष्यहरू अपनाए, जसलाई सन् २०३० सम्म हासिल गर्ने लक्ष्य तय गरिएको छ ।

SDGs सबै देशका लागि लागू हुने विश्वव्यापी लक्ष्यहरू हुन्, जसले सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय आयामहरूको समन्वयलाई जोड दिन्छ । यसको मूल मर्म **"कसैलाई पनि पछि नपारौं"** भन्ने हो, जसले विशेष गरी वञ्चित र कमजोर समूहहरूको आवश्यकतालाई प्राथमिकता दिन्छ ।

संक्षेपमा भन्नुपर्दा, SDGs ले विश्वभर गरिबी अन्त्य गर्ने, असमानता घटाउने, जलवायु परिवर्तनसँग लड्ने, वातावरण संरक्षण गर्ने, शान्ति र न्याय प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य राख्दछ-र यी सबै उद्देश्यहरू सन् २०३० भित्रै पूरा गर्ने महत्वाकांक्षी योजनासहित अघि सारिएका छन् ।

मधेश प्रदेश स्तरमा दिगो विकास लक्ष्य (SDGs) समीक्षाका उद्देश्यहरू

मधेश प्रदेशमा दिगो विकास लक्ष्य (SDGs) समीक्षाको उद्देश्य यी लक्ष्यहरूलाई प्रदेशको योजना र शासन ढाँचामा एकीकृत गरी स्थानीयकरण गर्ने हो, जसले यसको विशिष्ट सामाजिक-आर्थिक र पर्यावरणीय सन्दर्भमा प्रासंगिकता सुनिश्चित गर्दछ । यो समीक्षा आधारभूत तथ्यांक विश्लेषण गरी प्राथमिकता क्षेत्रहरू पहिचान गर्ने, विविध सरोकारवालाहरूलाई संलग्न गराएर तथ्यांकको शुद्धता वृद्धि गर्ने र स्पष्ट कार्यान्वयन रणनीति विकास गर्नेमा केन्द्रित छ ।यस समीक्षाले प्रादेशिक नीतिहरूलाई राष्ट्रिय SDGs एजेन्डासँग सँरेखित गर्ने, तथ्यांक संकलन र अनुगमनमा रहेका कमजोरीहरू सम्बोधन गर्ने, र गरिबी, असमानता, पूर्वाधार, र खाद्य सुरक्षा जस्ता प्रमुख विकास चुनौतीहरू सामना गर्न प्रमाण-आधारित नीति निर्माणलाई समर्थन गर्ने लक्ष्य राख्छ । साथै, यो समीक्षाले सरकारी निकायहरू, विकास साझेदारहरू, निजी क्षेत्र, र नागरिक समाजबीच सहकार्यलाई प्रोत्साहन गर्दछ, जसले मधेश प्रदेशमा समावेशी र दिगो विकासलाई

प्रवर्द्धन गर्छ। प्रगति समीक्षाको प्रमुख तथ्यांक स्रोतहरूमा नेपाल बहुसूचक क्लस्टर सर्वेक्षण (NMICS) ६, ७, नेपाल जनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण (NDHS) ८, शिक्षा व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (EMIS), र नेपाल जनसंख्या तथा आवास गणना समावेश छन्।

- दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs) लाई मधेश प्रदेशको योजना र शासन ढाँचामा एकीकृत गर्ने, स्थानीय स्वामित्व र प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने।
- मधेश प्रदेशको सामाजिक-आर्थिक र पर्यावरणीय सन्दर्भमा विशेष रूपमा प्रासंगिक प्रमुख SDGs र सूचकहरू पहिचान गरी छलफल गर्ने।
- मधेश प्रदेशमा SDGs सूचकहरूसँग सम्बन्धित आधारभूत तथ्यांकको समीक्षा र विश्लेषण गरी वर्तमान स्थिति मूल्यांकन गर्ने र हस्तक्षेपका लागि प्राथमिकता क्षेत्रहरू पहिचान गर्ने।
- मधेश प्रदेशका प्रादेशिक सरकारी विभागहरू, स्थानीय सरकारहरू, नागरिक समाज संगठनहरू, र अन्य सरोकारवालाहरूबाट इनपुट र सुझावहरू संकलन गरी तथ्यांकको शुद्धता सुधार गर्ने र SDG कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट रणनीति विकास गर्ने।
- प्रादेशिक नीतिहरूलाई राष्ट्रिय SDG एजेन्डासँग समन्वय र संरेखित गर्न सहजीकरण गर्ने परामर्शदात्री बैठकहरू सञ्चालन गर्ने।
- प्रादेशिक स्तरमा तथ्यांक संकलन र अनुगमन प्रणालीमा रहेका चुनौतीहरू र कमजोरीहरू पहिचान गरी मधेश प्रदेशमा SDG ट्र्याकिङलाई सुदृढ गर्न समाधानहरू प्रस्ताव गर्ने।
- मधेश प्रदेशमा गरिबी न्यूनीकरण, असमानता, पूर्वाधार विकास, खाद्य सुरक्षा, र दिगो शहरीकरणजस्ता प्रमुख विकास चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न प्रमाण-आधारित नीति निर्माण र योजनालाई समर्थन गर्ने।
- मधेश प्रदेशभित्र प्रादेशिक निकायहरू, स्थानीय सरकारहरू, विकास साझेदारहरू, निजी क्षेत्र, र नागरिक समाजबीच सहकार्यलाई प्रोत्साहन गरी समावेशी र दिगो विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने।

दिगो विकास लक्ष्यमा बालकेन्द्रित सूचकहरू

नेपाल सरकारले सन् २०१६ देखि २०३० सम्मको अवधिका लागि दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs) कार्यान्वयन गर्न एक रणनीति तयार गरेको छ । १७ वटा SDG मध्ये दशवटा लक्ष्यहरू बालबालिकासँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छन्। यी लक्ष्यहरूमा १, २, ३, ४, ५, ८, १०, ११, १६, र १७ समावेश छन्।

यसका अतिरिक्त, नेपालले सन् १९९० सेप्टेम्बर १४ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (UNCRC) लाई अनुमोदन गरेको छ। UNCRC को हस्ताक्षरकर्ताको रूपमा, नेपालले महासन्धिमा उल्लिखित अधिकारहरू पूरा गर्न आवश्यक विधायी, प्रशासनिक, र अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्न बाध्य

छ । SDGs र UNCRC का सिद्धान्तहरू तथा प्रावधानहरू निकट रूपमा अन्तरसम्बन्धित छन्, जसले बालबालिकाको अधिकार र कल्याण प्रवर्द्धन गर्ने साझा प्रतिबद्धतालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ ।

तालिका १: दिगो विकास लक्ष्यहरू र बाल अधिकार महासन्धि (SDGs and CRC)

दिगो विकास लक्ष्य (SDG)	बालअधिकार महासन्धिका सन्दर्भयुक्त धाराहरू
लक्ष्य १ – सबै प्रकारका गरिबी अन्त्य गर्ने	प्रस्तावना, धारा १, २, ४, ६.२, २७
लक्ष्य २ – भोकमरी अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षाको प्राप्ति, पोषण सुधार, र दिगो कृषि प्रवर्द्धन गर्ने	प्रस्तावना, धारा १, ६, १७, १९.१, २४.२ (b) (c) (d) (e)
लक्ष्य ३ – सबै उमेर समूहका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य जीवन र कल्याण सुनिश्चित गर्ने	प्रस्तावना, धारा १, २, ३.२, ६, १३.१, १७, १९, २३.१, २४, २४.१, २४.२ (a) (b) (c) (e) (f), २४.३, २४.४, २५, २७, २९.१ (a), ३१, ३२.१, ३३
लक्ष्य ४ – समावेशी, समान र गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने र सबैका लागि जीवनभर सिकाइको अवसर प्रवर्द्धन गर्ने	प्रस्तावना, धारा १, २, ६.२, १३, १४, १७ (a) (b) (c) (d) (e), १८.३, १९, २२.१, २३.३, २८, २८.१ (a) (b) (c) (d) (e), २८.२, २९.१ (a) (b) (c) (d) (e), ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३६, ३७ (a), ३८.३, ३८.४, ४०.४, ४२
लक्ष्य ५ – लैंगिक समानता प्राप्त गर्ने र सबै महिला तथा किशोरीहरूलाई सशक्त बनाउने	प्रस्तावना, धारा १, २, ४, १९, २४, २४.२ (d), २४.३, २८.२, २८.३, ३४, ३५, ३६, ३७ (a), ३८.४, ३९
लक्ष्य ८ – समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धि, पूर्ण र उत्पादक रोजगारी, र सबैका लागि मर्यादित कामको प्रवर्द्धन गर्ने	प्रस्तावना, धारा १, २, ४, १९, ३२, ३४, ३५, ३६, ३७ (a), ३८.२, ३८.३, ३९
लक्ष्य १० – मुलुकहरूभित्र र मुलुकहरूबीच असमानता घटाउने	प्रस्तावना, धारा २, ४

दिगो विकास लक्ष्य (SDG)	बालअधिकार महासन्धिका सन्दर्भयुक्त धाराहरू
लक्ष्य ११ – शहरहरू र मानव बस्तीहरूलाई समावेशी, सुरक्षित, लचिलो र दिगो बनाउने	प्रस्तावना, धारा १, २, ६.२, १९, २३, २३.१, २४.२ (c) (e) (f), २७, ३१, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७ (a)
लक्ष्य १६ – दिगो विकासका लागि शान्तिपूर्ण र समावेशी समाज प्रवर्द्धन गर्ने, सबैका लागि न्याय सुनिश्चित गर्ने, र सबै तहमा उत्तरदायी तथा समावेशी संस्थाहरू निर्माण गर्ने	प्रस्तावना, धारा १, ४, ६, ७, ८, १९, २१, २९.१ (b) (d), ३२, ३४, ३५, ३६, ३७ (a), ३९, ४२
लक्ष्य १७ – कार्यान्वयनका साधनहरूलाई सुदृढ बनाउने र दिगो विकासका लागि विश्वव्यापी साझेदारीलाई पुनः सक्रिय गर्ने	प्रस्तावना, धारा ४, २८.३

दिगो विकास लक्ष्य १: सबैतिर सबै प्रकारको गरिबीको अन्त्य गर्ने

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
१.१.१.१	प्रति दिन $1.9 गरिबी (PPP मूल्य)	३६	२८.५	२२.९	८.०	१५.०	१५.०	१५.४३	Provincial SDG dashboard World Bank
१.१.१.२	प्रति व्यक्ति कुल राष्ट्रिय प्रयोज्य आय (GNDI) (अमेरिकी डलरमा)	७६६	८२१	१६४७	२५००	१०९७	१७५५	८७५	MOF (2022, 2023), NSO (2023), *provisional

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
१.२.१	राष्ट्रिय गरिबी रेखा मुनि बसोबास गर्ने जनसंख्याको अनुपात	२१.६	१७.१	१३.८	४.९	१६.७	२०.२७	२२.५३	NLSS 2022/23
१.२.२	बहुआयामिक गरिबी	३०.१		२८.२	१०.०	३०.१	१७.४	२४.२	MPI 2022
१.३.१	सामाजिक सुरक्षाको पहुँचमा रहेको जनसंख्याको अनुपात	८.१	२७.३	४१.७	८०.०	१७.०	४७.०	छैन	
१.३.१.१	कुल बजेटमा सामाजिक सुरक्षा खर्च (प्रतिशत)	११.०	१२.१	१२.९	१५.०	११.७	१४.८	छैन	
१.४.१.१	३० मिनेटको पैदल दूरीभित्र बजार केन्द्रमा पहुँच भएका घरधुरी (कुलको प्रतिशत)	४५	५७	६६	९०.०	४४.७	४४.७	६४.६	NLSS 2022-23
१.४.१.२	औपचारिक वित्तीय सेवाहरूद्वारा समेटिएका घरधुरी (कुलको प्रतिशत)	४०	५०.७	५८.७	८०.०	६१.९	६१.९	९०.०	Nepal Financial Inclusion Report 2023
१.४.१.३	स्वास्थ्य सुविधामा ३० मिनेटको यात्रा समयभित्र रहेका घरधुरी (कुलको प्रतिशत)	६१.८	६९.३	७५.०	८०.६	४९.३	७७.०	८७.५	NHFS 2021
१.४.२.१	महिलाको नाममा सम्पत्ति/ भौतिक सम्पत्ति भएका घरधुरी (कुलको प्रतिशत)	१९.७	२५.१	२९.२	४०.०	१९.७	२३.८	२५.२	NPHC 2021
१.५.१.१	विपद्बाट ज्यान गुमाउनेको संख्या	८८९१	३३१	२६८	१००	९६८	३२०	३७९	Nepal Disaster Report 2024

बालबालिकाको मौद्रिक गरिबी

1 NO POVERTY

यो ग्राफले सन् २०२१-२०२३ को तथ्यांकका आधारमा सातवटा क्षेत्रमा बाल गरिबीको तथ्यांक प्रदर्शन गर्दछ । मधेशमा गरिबी रेखामुनि बस्ने बालबालिकाको संख्या सबैभन्दा उच्च (५७८,२००) छ, त्यसपछि लुम्बिनी (५२६,५००) र सुदूरपश्चिम (४२५,१००) छन् । मध्यम स्तरका क्षेत्रहरूमा कोशी (३२६,२००) र बागमती (३१९,५००) छन्, जबकि कर्णाली (२१९,१००) र गण्डकी (११२,९००) मा सबैभन्दा कम संख्या छ । यी तथ्यांकहरूले बाल गरिबीमा उल्लेखनीय क्षेत्रीय असमानता देखाउँछन्, जसमा मधेशमा गण्डकीको तुलनामा लगभग पाँच गुणा बढी बालबालिकाहरू गरिबीमा रहेका छन् ।

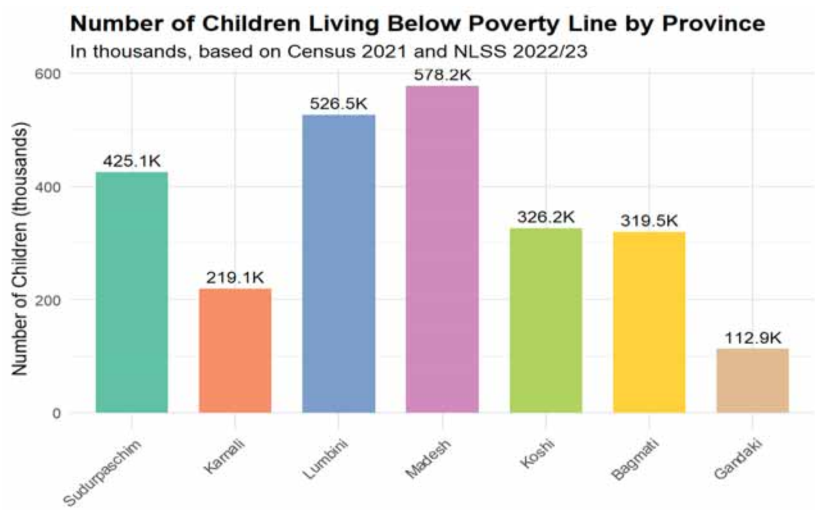

चित्र ६ जनगणना २०२१ र राष्ट्रिय जीवनस्तर सर्वेक्षण (NLSS) २०२२/२३ मा आधारित बाल गरिबी अनुमान

बहुआयामिक गरिबी र प्रदेशहरूबीचको तुलना[10]

नेपालमा क्षेत्रीय गरिबीमा उल्लेखनीय असमानता देखिन्छ । मधेश र कर्णाली प्रदेशहरूमा बहुआयामिक गरिबी सबैभन्दा उच्च छ, जसको बहुआयामिक गरिबी सूचकांक (MPI) क्रमशः ०.१४९ र ०.१३९ रहेको छ, र यी प्रदेशहरूको लगभग एक तिहाइ जनसंख्या गरिबीमा बाँचिरहेको छ (मधेशमा ३२.३%, कर्णालीमा ३४.०%) । बागमती प्रदेशमा गरिबीको स्तर सबैभन्दा कम छ (MPI: ०.०३१, जनसंख्या अनुपात: ७.७%), त्यसपछि गण्डकी (MPI: ०.०४६, जनसंख्या अनुपात: ११.५%) रहेको छ । मधेशको MPI ०.१४९ हुनुले यसको ठूलो जनसंख्या एकैसाथ धेरै आधारभूत आवश्यकताहरूबाट वञ्चित रहेको

संकेत गर्छ, तर यो अवस्था उच्च MPI स्कोर भएका स्थानहरूको तुलनामा कम गम्भीर छ । यो स्कोरले नीति निर्माताहरूलाई मानिसहरूले आवश्यक सेवाहरू वा अवसरहरूको अभाव भएको विशिष्ट क्षेत्रहरू पहिचान गरी लक्षित गर्न मद्दत गर्छ ।

धेरैजसो क्षेत्रहरूमा गरिबीको तीव्रता (३९-४१%) मा एकरूपता देखिन्छ, मधेशमा यो तीव्रता उल्लेखनीय रूपमा उच्च (४६.१%) छ, जसले यो प्रदेशका गरिबहरूले नेपालका अन्य क्षेत्रहरूको तुलनामा धेरै गम्भीर वञ्चितीको सामना गरिरहेको संकेत गर्छ ।

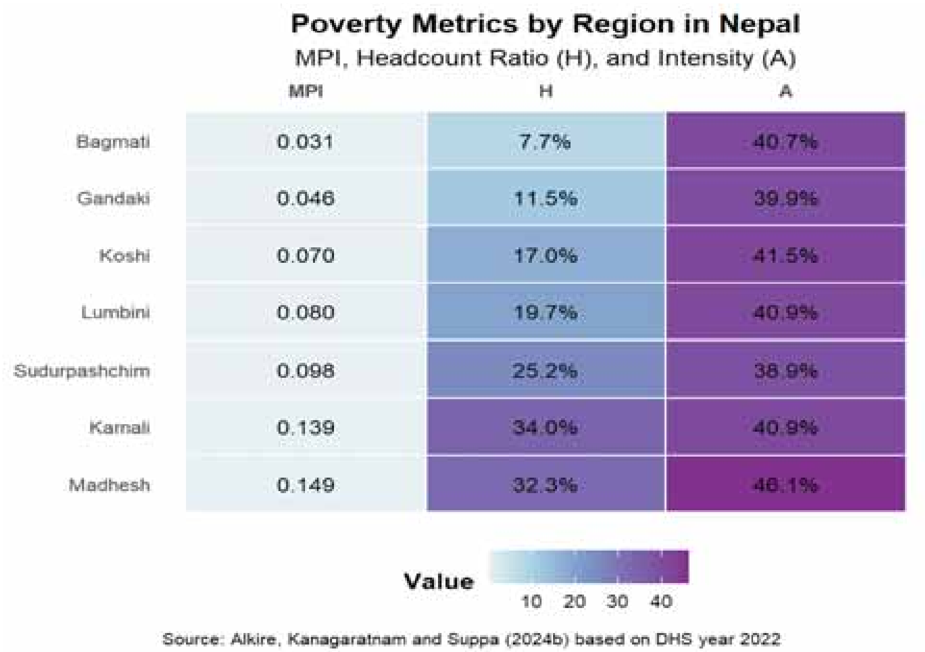

चित्र ७ प्रदेश अनुसार गरिबी मेट्रिक्स

प्रदेशहरूका लागि विश्वव्यापी बहुआयामिक गरिबी सूचकांक (MPI) मा सूचकहरूको योगदान

नेपालको बहुआयामिक गरिबी सूचकांक (MPI) को हालैको विश्लेषणले देशका सातवटा प्रदेशहरूमा विभिन्न कारकहरूले गरिबीमा कसरी योगदान पुर्‍याउँछन् भन्ने बारेमा उल्लेखनीय ढाँचाहरू प्रकट गरेको छ । अल्किरे, कनगरत्नम, र सुप्पा (२०२४) द्वारा संकलित तथ्यांक, जुन २०२२ को जनसांख्यिक र स्वास्थ्य सर्वेक्षणमा आधारित छ, गरिबीका जटिल आयामहरूलाई सम्बोधन गर्न नीति निर्माताहरूका लागि मूल्यवान अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ ।

शिक्षाको अभाव, विशेष गरी स्कूलमा बिताएका वर्षहरूको आधारमा मापन गरिएको, देशभर बहुआयामिक गरिबीको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण योगदानकर्ताको रूपमा निरन्तर देखापर्दछ । यो कारकले सबै

प्रदेशहरूमा MPI स्कोरको लगभग एक चौथाइदेखि एक तिहाइ हिस्सा ओगट्छ, जसले गरिबी न्यूनीकरण रणनीतिहरूमा शिक्षा पहुँच र प्राप्तिको महत्त्वपूर्ण भूमिकालाई उजागर गर्दछ।

पोषण दोस्रो ठूलो योगदानकर्ताको रूपमा रहेको छ, यद्यपि यसको प्रभाव क्षेत्र अनुसार फरक-फरक छ। बागमती प्रदेशमा पोषण अभावले MPI को लगभग १५-१७% मात्र योगदान पुर्‍याउँछ, तर सुदूरपश्चिममा यो झन्डै ३५% छ, जसले केही क्षेत्रहरूमा लक्षित पोषण हस्तक्षेपहरू विशेष रूपमा प्रभावकारी हुन सक्ने संकेत गर्छ।

मधेश प्रदेश: जटिल चुनौतीहरूको एक प्रतिनिधि उदाहरण

मधेश प्रदेशले विशेष ध्यान दिनुपर्ने गरिबीको विशिष्ट रूप प्रस्तुत गर्छ। कुल बहुआयामिक गरिबी सूचकांक (MPI) को करिब २५–२८ प्रतिशत पोषण अभावको कारण हुने देखिएकोले, मधेशमा बागमती र गण्डकी प्रदेशभन्दा बढी पोषणसम्बन्धी चुनौतीहरू छन्। विशेषगरी, सबै प्रदेशहरूमध्ये विद्यालय उपस्थितिको अभावले सबैभन्दा बढी योगदान मधेशमा गरेको देखिन्छ, जसले राम्रो पूर्वाधार हुँदाहुँदै पनि बालबालिकाले विद्यालयमा सक्रिय रूपमा भाग नलिएको गम्भीर समस्या संकेत गर्छ।

शिक्षाको वर्ष (Years of Schooling) सम्बन्धी योगदान पनि मधेशमा उल्लेखनीय देखिन्छ-MPI मा यसको योगदान करिब ३०-३३ प्रतिशत रहेको छ। विद्यालय उपस्थितिसँगै मिलाएर हेर्दा शिक्षासम्बन्धी यी दुई संकेतकहरू मिलेर MPI को झण्डै ४० प्रतिशत योगदान गर्छन्, जसले शिक्षा क्षेत्रमै सबैभन्दा ठूलो गरिबीको कारण मधेशमा शिक्षा नै रहेको पुष्टि गर्छ।

साथै, सरसफाइ र खानेपानीजस्ता पूर्वाधारमा मध्यम योगदान देखिए पनि बिजुली र खाना पकाउने इन्धनमा भने मधेशको योगदान अन्य प्रदेशहरूभन्दा कम देखिन्छ। यसले देखाउँछ कि पूर्वाधारसम्बन्धी सेवा अझै चुनौतीको विषय भए पनि, मधेशको गरिबी परिदृश्यमा शिक्षा र पोषणका समस्याहरू नै बढी प्रमुख छन्।

प्रदेशीय विविधता हेर्दा, नेपालका विभिन्न क्षेत्रहरूमा फरक–फरक चुनौतीहरू छन्। विद्यालय उपस्थितिको अत्यधिक अभावका कारण मधेश प्रदेश विशेष रूपमा अलग देखिन्छ। लुम्बिनी र कोशी प्रदेशमा पनि शिक्षा–सम्बन्धी समस्या छन्, तर मधेशमा यसले अझ बढी गम्भीर रूप लिएको छ। यसको विपरीत, कर्णाली प्रदेशमा खाना पकाउने इन्धनको अभाव बढी देखिन्छ। यी क्षेत्रीय असमानताहरूले स्थानीय रूपमा लक्षित गरिबी न्यूनीकरण रणनीति आवश्यक छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्छन्, विशेष गरी मधेशजस्ता प्रदेशहरूमा जहाँ शिक्षा अभाव अत्यन्तै तीव्र छ।

पूर्वाधारसँग सम्बन्धित तत्वहरू-जस्तै सरसफाइ, खानेपानी, बिजुली, आवास र सम्पत्तिहरूले सबै प्रदेशहरूमा गरिबीमा महत्वपूर्ण योगदान दिन्छन्, यद्यपि तिनीहरूको प्रभाव फरक–फरक देखिन्छ। यसले देशभर आधारभूत पूर्वाधारमा लगानी गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई देखाउँछ।

शिशु मृत्युदरले MPI मा सानो हिस्सा ओगट्ने भए पनि सुदूरपश्चिम प्रदेशमा यसको योगदान तुलनात्मक रूपमा बढी देखिन्छ, जसले यो क्षेत्रीय चिन्ताको विषय रहेको संकेत गर्छ।

यो विश्लेषणले नेपालमा बहुआयामिक गरिबी समाधान गर्न बहुपक्षीय उपायहरू आवश्यक छन् भन्ने देखाउँछ। शिक्षामा अवसर विस्तार र पोषणको समस्या समाधान गर्ने कार्य राष्ट्रिय प्राथमिकता रहनु पर्दछ, तर प्रदेशीय सरकारहरूले आफ्नो स्थानीय परिस्थिति अनुसार गरिबी घटाउने फरक–फरक पक्षहरूमा जोड दिनुपर्ने हुन्छ। विशेष रूपमा मधेशका लागि, विद्यालय उपस्थितिदर वृद्धि गर्ने र पोषण सुधार गर्न लक्षित कार्यक्रमहरू तत्काल आवश्यक देखिन्छन्।

नेपालको विकास यात्रा जारी रहँदा, गरिबीका कारणहरूबारेको यति सूक्ष्म बुझाइले अझ प्रभावकारी र लक्षित ... ते गर्न सहयो

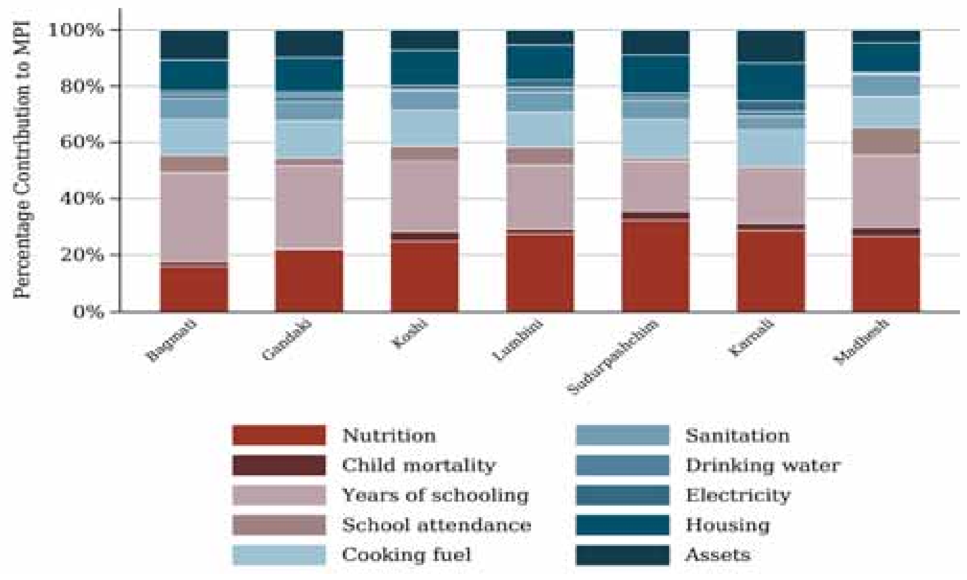

चित्र ८ प्रदेशहरूमा विभिन्न क्षेत्रबाट बहुआयामिक गरिबी सूचकांक (MPI) मा योगदान

Source: *Alkire, Kanagaratnam and Suppa (2024b) based on DHS year 2022.*

दिगो विकास लक्ष्य २: भोकमरीको अन्त्य, खाद्य सुरक्षा र सुधारिएको पोषण प्राप्त गर्ने, र दिगो कृषिलाई प्रवर्द्धन गर्ने

हालैका दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकांकको विश्लेषणले देखाउँछ कि मधेश प्रदेशले गम्भीर खाद्य असुरक्षाको अवस्था उल्लेखनीय रूपमा घटाउन सफल भएको छ—२०१९ मा ९.९% बाट २०२४ मा १.१% मा झारेको छ, जुन राष्ट्रिय औसतभन्दा राम्रो प्रदर्शन हो। यस प्रदेशमा कृषि उत्पादन स्थिर देखिन्छ—दुग्धजन्य पशुबाट प्रति जनावर १३०० लिटरभन्दा बढी उत्पादन र प्रतिहेक्टर अन्न उत्पादन ३.४ मेट्रिक टन छ, जुन राष्ट्रिय औसत ३.३ मेट्रिक टनभन्दा थोरै माथि हो। यी सकारात्मक सूचकहरूले क्षेत्रीय चुनौतीहरूको बाबजुद खाद्य सुरक्षामा गरिएको लक्षित हस्तक्षेप आंशिक रूपमा प्रभावकारी भएको देखाउँछ।

तर पोषणसम्बन्धी सूचकहरूले भने गम्भीर चिन्ता व्यक्त गर्छन्, जसका लागि तत्काल नीति स्तरमा ध्यान दिनु अत्यावश्यक छ। बालबालिकाको ठिग्रोपन (stunting) अझै पनि उच्च (२९.३%) रहेको छ, जुन २०१९ मा ३१.६% थियो । राष्ट्रिय प्रगतिभन्दा पछि परेको अवस्था हो। अझ खतरनाक त के छ भने, प्रजनन उमेरकी महिलाहरूमा रगतको कमी (anemia) को दर २०१९ मा ४०.८% बाट २०२४ मा ५२.४% मा वृद्धि भएको छ, र बालबालिकामा पनि ५०.६% को उच्च दर कायम छ। यी तथ्याङ्कहरूले राष्ट्रिय औसतभन्दा धेरै खराब अवस्था देखाउँछ र मधेश तथा सन् २०३० को एसडीजी लक्ष्यहरूबीचको दूरी बढिरहेको स्पष्ट पार्छ। यसले प्रणालीगत पोषण समस्याहरू रहेको देखाउँछ, जसले मानव विकासका परिणामहरूमा गम्भीर असर पार्न सक्छ।

प्रदेशमा खाद्य सुरक्षाको दीर्घकालीन स्थायित्व सुनिश्चित गर्न आवश्यक पर्ने आधारभूत पूर्वाधारको गम्भीर अभाव पनि छ। वर्षभरि सिँचाइ सुविधा भएको खेत जम्मा २४% मात्र रहेको छ, जुन राष्ट्रिय औसत ५०.५% भन्दा निकै कम र २०३० को लक्ष्य ८०% सिँचाइ क्षेत्रभन्दा अझ धेरै टाढा छ। यद्यपि माटोमा कार्बनिक पदार्थको मात्रा ३–५% रहेकोले माटोको स्वास्थ्य ठीक देखिन्छ, तर सिँचाइको अभावले कृषि लचकता (resilience) मा ठूलो कमजोरी देखाउँछ।

यी तथ्यांकहरूले मधेश प्रदेशमा तत्कालीन पोषण सुधारका साथै दीर्घकालीन कृषि पूर्वाधार विकास गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई स्पष्ट पार्दछ, जसले दिगो खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्न मद्दत पुर्‍याउनेछ।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
२.१.१	कुपोषणको व्यापकता	३६.१	२७.३	२०.६	३	८.४	५.४	३.८%	NDHS 2022
२.१.२	जनसंख्यामा मध्यम वा गम्भीर खाद्य असुरक्षाको व्यापकता, खाद्य असुरक्षा अनुभव मापन (FIES) प्रतिशतमा आधारित	८.५	७.८	७	५	७.८	१२.५	१४.३	NDHS 2022
२.१.२.२	गम्भीर खाद्य असुरक्षाको व्यापकता (प्रतिशत)	१०.४	१०	९	६	९.९	१.३	१.१	NDHS 2022
२.१.२.३	मध्यम खाद्य असुरक्षाको व्यापकता (प्रतिशत)	२९.५	२८	२६	१९	२२.७	११.२	१०.७	NDHS 2022
२.१.२.४	प्रति व्यक्ति पशुजन्य प्रोटिन उत्पादन (के.जी.)	४.७	५.५	७.१	८.७	७.५	७.५	७.५	Livestock and fisheries statistics of Nepal 22/23
२.१.२.५	प्रति व्यक्ति खाद्यान्न उत्पादन (के.जी.)	३२०	३७६	४१८	५३०	३७६	३८१	३७०	Statistical Information of Nepal Agriculture 2021/22
२.१.२.६	विश्वव्यापी खाद्य सुरक्षा सूचकांक (स्कोर)	४२.८	५७	६६	९०	४६	५६.९	छैन	Measured at Country Level

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
२.२.१	५ वर्ष मुनिका बालबालिकामा पुड्कोपनको व्यापकता (विश्व स्वास्थ्य संगठन (WHO) बाल विकास मापदण्डको मध्यकबाट उचाइका लागि -२ मानक विचलन)	३६	३२	२८.६	१५	३१.६	२४.८	२९.३	NDHS 2022
२.२.२	५ वर्ष मुनिका बालबालिकामा कुपोषणको व्यापकता (विश्व स्वास्थ्य संगठन (WHO) बाल विकास मापदण्डको मध्यकबाट तौलका लागि +२ वा -२ मानक विचलन)	११.३	८	७	४	१०	७.७	१०.१	NDHS 2022
२.२.२.१	५ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूको प्रतिशत जो कम तौलका छन् (उमेर अनुसार तौल <-2SD)	३०.१	२०	१८	९	२४.३	१९	२४.१	NDHS 2022
२.२.२.२	प्रजनन उमेरका महिलाहरूमा रक्तअल्पताको व्यापकता	३५	२६	२४	१०	४०.८	३४	५२.४	NDHS 2022
२.२.२.३	५ वर्ष मुनिका बालबालिकामा रक्तअल्पताको व्यापकता	४६	३३	२८	१०	५२.७	४३	५०.६	NDHS 2022

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
२.३.२.१	भूमिको उत्पादकत्व (मेट्रिक टन/हेक्टर) अमेरिकी डलर	३२७८	४००३	४६४६	७०१८	४०२२	४०२२	NA मा	No direct estimate of the province available
२.३.२.२	पशुधन उत्पादकत्व - (लिटर/दुहुना पशु)	६००	-	८४५	१०००	१२००	१३००	>१३००	No direct estimate available
२.४.१.१	कुल खेतीयोग्य भूमिमा वर्षभरि सिञ्चित भूमि (प्रतिशत)	२५.२	४०	५०.५	८०	३३	३९.६४	२४	Agriculture Census 2021
२.४.१.२	बाली जमिनमा माटोको जैविक पदार्थ (SOM, प्रतिशत)	१.९६	२.७९	३.३७	४	२.८०	२.८३	३-५	Agriculture Sector Strategy Study, ADB
२.a.१	कृषिमा सरकारी खर्च (कुल बजेटको प्रतिशत)	३.३	-	३.३४	४	२.२१	२.४१	छैन	na
२.b.२	खाद्यान्नको उत्पादकत्व (मेट्रिक टन/हेक्टर) (धान/गहुँ/मकै/कोदो/जौ/फापर)	-	-	३.२१	४	३.२१	३.३	३.४	FNCCI Provincial Profile
२.c१.१	खाद्य उपभोक्ता मूल्य सूचकांक	११४	१२०	१४४	२०८	१३५.९७	१५९.२८	छैन	

दिगो विकास लक्ष्य ३: सबै उमेरका लागि स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्ने र कल्याण प्रवर्द्धन गर्ने

मधेश प्रदेशले राष्ट्रिय औसतको तुलनामा धेरैजसो महत्वपूर्ण स्वास्थ्य सूचकहरूमा गम्भीर चुनौतीहरू सामना गरिरहेको छ । आमाको मृत्युदर २०१९ मा प्रति १ लाख जीवित जन्ममा २३९ बाट घटेर हाल १४० मा झरेको भए तापनि, पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको मृत्युदर (प्रति १ हजारमा ४३) र नवजात शिशु मृत्युदर (प्रति १ हजारमा २७) दुबै राष्ट्रिय औसतभन्दा माथि छन् र गलत दिशातर्फ गइरहेका छन् । विशेष रूपमा चिन्ताजनक कुरा भनेको क्षयरोगको संक्रमण दर प्रति १ लाख जनसंख्यामा २४५ रहेको छ, जुन राष्ट्रिय औसत ६७ को झण्डै चार गुणा हो । यस्तै, एचआईभी संक्रमण दर पनि प्रति १ हजार जनसंख्यामा ०.०८ रहेको छ, जुन राष्ट्रिय औसतको चार गुणाभन्दा बढी हो । आत्महत्याको मृत्युदर पनि उच्च (२१.१ प्रति १ लाख जनसंख्या) छ, यद्यपि यो २०२२ को २३.४ बाट केही सुधार भएको छ । उत्साहजनक पक्ष भनेको कालाजारका नयाँ केसहरू घटेर जम्मा १४ मा झरेका छन् र मलेरियाको संक्रमण दर पनि कम (०.०२ प्रति १ हजार जनसंख्या) रहेको छ, जुन राष्ट्रिय औसत ०.०४ भन्दा कम हो ।

प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी सूचकहरूमा भने अझै पनि स्वास्थ्य सेवामा पहुँच र उपयोगमा कमी देखिन्छ । दक्ष स्वास्थ्यकर्मीको उपस्थितिमा जन्म हुने प्रतिशत ६८% मात्र रहेको छ, जुन राष्ट्रिय औसत ७३% भन्दा कम हो र २०२२ मा ८०.१% रहेको दरबाट गिरावट आएको छ—यो मातृ स्वास्थ्य सेवाको अवस्थाको बिग्रँदो संकेत हो । परिवार नियोजनका सूचकहरू पनि कमजोर छन्—केवल ५८.१% महिलाले आधुनिक विधिबाट परिवार नियोजनको आवश्यकता पूरा गरेका छन् (राष्ट्रिय औसत ७४% हो) भने आधुनिक गर्भनिरोधकको प्रयोग दर ४४% मात्र रहेको छ (राष्ट्रिय रूपमा ५३%) ।

यी तथ्याङ्कहरूले देखाउँछन् कि केही क्षेत्रहरूमा सुधार भए पनि, मधेश प्रदेशले मातृ तथा बाल स्वास्थ्य, संक्रामक रोग नियन्त्रण, र प्रजनन स्वास्थ्य सेवामा पहुँच सुधार गर्नका लागि लक्षित हस्तक्षेपहरू आवश्यक पर्छन्, ताकि प्रदेशले राष्ट्रिय एसडीजी लक्ष्यसँग मेल खान सकोस् ।

मधेश प्रदेशका स्वास्थ्य सूचकहरूले मिश्रित अवस्था देखाउँछन्—प्रजनन स्वास्थ्य र स्वास्थ्य सेवामा पहुँचमा निरन्तर चुनौतीहरू रहेका छन्, भने केही सकारात्मक प्रवृत्तिहरू पनि देखिन्छन् । कुल प्रजनन दर (२.७) र किशोरी जन्मदर (प्रति १ हजारमा ८५) राष्ट्रिय औसतभन्दा निकै माथि छन्, जसले परिवार नियोजन सेवामा कमीकमजोरी देखाउँछ ।

मातृ स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी सूचकहरू चिन्ताजनक छन्—संस्थागत सुत्केरी दर ६६.८% मात्र रहेको छ (राष्ट्रिय औसत ७४%), र कम्तीमा चार पटक गर्भ जाँच गराउने महिलाको दर ६८.४% मात्र छ (लक्ष्य ७५% भन्दा कम)। यद्यपि सुत्केरीपछिको स्वास्थ्य परीक्षण (PNC) दर ५७.८% मा सुधार आएको छ, यो अझै पनि राष्ट्रिय औसतभन्दा कम छ।

खोप कार्यक्रमको पहुँच पनि कमजोर देखिन्छ—केवल ६७.७% लक्षित बालबालिकाले सबै आधारभूत खोप प्राप्त गरेका छन्, जबकि राष्ट्रिय औसत ९५% हो। हेपाटाइटिस बी खोपको दर पनि घटेर ८२.४% मा पुगेको छ। यद्यपि, स्वास्थ्य सेवाको भौतिक पहुँचमा उल्लेखनीय सुधार भएको छ । ८७.६% घरपरिवार ३० मिनेटको दूरीमा स्वास्थ्य संस्था पुगेका छन्, जुन राष्ट्रिय औसत ७५% भन्दा बढी हो। एचआईभी संक्रमितमध्ये ९०% व्यक्तिले एन्टिरेट्रोभाइरल थेरापी उपचार प्राप्त गरिरहेका छन्, जुन राम्रो प्रगति हो। तर, गैर-संक्रामक रोगहरूको व्यवस्थापन कमजोर छ । उच्च रक्तचाप भएका मध्ये मात्र १९% बिरामीहरूले नियमित औषधि लिएका छन् (राष्ट्रिय औसत ३९% हो)। स्वास्थ्यमा व्यक्तिगत खर्चको अनुपात अझै उच्च छ । कुल स्वास्थ्य खर्चको ५१.०५% व्यक्तिहरू आफैंले बेहोर्नुपरेको छ, यद्यपि अघिल्ला वर्षहरूको तुलनामा थोरै सुधार देखिएको छ।

यी तथ्याङ्कहरूले देखाउँछन् कि मधेश प्रदेशमा प्रजनन स्वास्थ्य, खोप सेवा, र दीर्घकालीन रोग व्यवस्थापनमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता छ, जसले गर्दा दीर्घकालीन स्वास्थ्य असमानता हटाउन सकिन्छ।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
३.७.१.२	ख. कुल प्रजनन दर (TFR) (१५-४९ वर्षका महिलाहरूमा प्रति महिला जन्म)	२.३	२.१	२.१	२.१	२	२.१	२.७	NPHC 2021
३.७.२	प्रति १,००० सो उमेर समूहका महिलाहरूमा किशोर किशोरीको जन्मदर (१०-१४ वर्ष; १५-१९ वर्ष)	१७०	५६	५१	३०	६३	६३	८५	NPHC 2021

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
३.८.१.१	क. प्रोटोकल अनुसार ४ प्रसवपूर्व जाँच (ANC) गराउने महिलाहरूको प्रतिशत (जीवित जन्महरूमध्ये)	६०	७१	७५	९०	५६.२	८०.५	६८.४	NDHS 2022ss
३.८.१.२	ख. संस्थागत प्रसूतिको प्रतिशत	५५.२	७०	७४	९०	७७.५	७९.४	६६.८	NDHS 2022
३.८.१.३	ग. प्रोटोकल अनुसार तीन प्रसवोत्तर जाँच (PNC) गराउने महिलाहरूको प्रतिशत	२०	५०	६५	९०	१६.४	४४.२	५७.८	NDHS 2022
३.८.१.४	घ. हेपाटाइटिस बी खोपको तेस्रो डोज प्राप्त गर्ने शिशुहरूको प्रतिशत	८८	९०	९३	९५	८६.४	९८.६	८२.४	NDHS 2022
३.८.१.६	च. एन्टिरेट्रोभाइरल संयोजन उपचार प्राप्त गर्ने HIV संक्रमित व्यक्तिहरूको प्रतिशत	३९.९	९०	९२	९५	७५	९९.७	९०	HMIS 2023-24
३.८.१.७	छ. उच्च रक्तचाप भएका १५ वर्ष र माथिका जनसंख्याको प्रतिशत जसले हाल औषधि सेवन गरिरहेका छन्	११.७	३१	३९	६०	१९.८	७०.७	१९	WHO estimate
३.८.१.८	ज. उच्च रक्त ग्लुकोज भएका १५ वर्ष र माथिका जनसंख्याको प्रतिशत जसले हाल औषधि सेवन गरिरहेका छन्	२५	३३	३८	६०	४६	५५	छैन	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
३.८.१.९	झ. स्वास्थ्य सुविधामा ३० मिनेटको यात्रा समयभित्र रहेका घरधुरीको प्रतिशत	६१.८	७५	७५	९०	४९.३	७७	८७.६	NLSS including private facilities
३.८.२.१	क. कुल स्वास्थ्य खर्चमा जेब खर्चको प्रतिशत	५३	४५	४२	३५.००	५४.२	५४.२	५१.०५	World Bank
३a१	१५ वर्ष र माथिका व्यक्तिहरूमा हालको सुर्तीजन्य पदार्थको प्रयोगको उमेर-मानकीकृत व्यापकता	३०.८	२६.१८	२४.३३	१५.०९	१६.५	२८.९	छैन	
३बb१	राष्ट्रिय कार्यक्रममा समावेश गरिएका सबै खोपहरू (सबै आधारभूत एन्टिजेन) द्वारा कभर गरिएको लक्षित जनसंख्याको अनुपात	८८	९०	९५	९५.००	४२.६	९०.४	६७.७	NDHS 2022
३b३.१	आवश्यक औषधिहरूको स्टक-आउट नभएका सरकारी स्वास्थ्य सुविधाहरूको प्रतिशत	७०	९५	९५	१००	७५	७५	७५	e-LMIS 2024
३c१	स्वास्थ्यकर्मीको घनत्व र वितरण (प्रति १,००० जनसंख्या)	१.०५	४.४५	६	४.४५	१.९०	१.९४	छैन	
३c२	कुल स्वास्थ्य खर्चको GDP मा प्रतिशत	५	५.६	६	७	१.९	५.३	छैन	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
३d१	अन्तर्राष्ट्रिय स्वास्थ्य नियमन (IHR) क्षमता र स्वास्थ्य आपतकालीन तयारी (प्रतिशत)	७७	८२	८५	९५	४४	४४	राष्ट्रिय मापदण्डमै	

दिगो विकास लक्ष्य ४: समावेशी र समान गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने र सबैका लागि आजीवन सिकाइका अवसरहरू प्रवर्द्धन गर्ने

मधेश प्रदेशका शिक्षा सूचकहरूले राष्ट्रिय स्तरको तुलनामा उल्लेखनीय चुनौतीहरू देखाउँछन्, विशेष गरी साक्षरतामा र विद्यालय पूर्वाधारमा । प्रदेशको युवासमूहको साक्षरता दर केवल ६३.५% मात्र रहेको छ, जुन राष्ट्रिय दर ९५% भन्दा धेरै कम हो। अझ चिन्ताजनक कुरा के छ भने युवतीहरूको साक्षरता दर केवल ५४.७% रहेको छ, जबकि राष्ट्रिय दर ९२.८% छ। यस्तो गहिरो साक्षरता खाडल मधेश प्रदेशको शिक्षा क्षेत्रमा सबैभन्दा गम्भीर असमानता हो। विद्यालय पूर्वाधारमा पनि प्रदेश पछाडि परेको छ—केवल १७.१% विद्यालयहरूमा इन्टरनेट पहुँच छ (राष्ट्रिय दर ४७.२%), र ५९.१% आधारभूत विद्यालयहरूमा मात्र पर्याप्त खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता (WASH) सुविधा छन्, जुन राष्ट्रिय दर ८८.३% भन्दा निकै कम हो। लिंग समता सूचकांकले पनि चिन्ताजनक स्थिति देखाउँछ । प्राथमिक तहमा ०.९६ र माध्यमिक तहमा ०.९३, जुन दुवै राष्ट्रिय लक्ष्य १.० भन्दा कम छन्। यी सूचकहरूले शिक्षा पहुँच र गुणस्तरमा, विशेषगरी छात्राहरूको हकमा, गम्भीर चुनौतीहरू रहेको देखाउँछन्।

तर यी चुनौतीहरूका बाबजुद, केही सकारात्मक संकेतहरू पनि देखिन्छन्। प्राथमिक शिक्षा समाप्तिको दर ९३.१% पुगेको छ, जुन राष्ट्रिय औसतसँग बराबरीमा छ। कक्षा १ बाट कक्षा ८ सम्म पुग्ने विद्यार्थीको अनुपात ८६.२% पुगेको छ, जुन राष्ट्रिय औसत ९२% नजिक छ। प्रारम्भिक बालबालिका शिक्षा भर्ना दर ९१.५% रहेको छ, जुन राष्ट्रिय औसत ८९.४% भन्दा थोरै माथि हो। कक्षा १ देखि ८ सम्म उक्लिने क्रममा लिंग अनुपात १.०२ रहेको छ, जसले यस सूचकमा लिंग समता हासिल भएको देखाउँछ। लिंग विकास सूचकांक (Gender Development Index) ०.९२९ मा रहेको छ, जुन सन् २०२२ को ०.९४२ भन्दा अलिकति घटे पनि अझै राम्रो स्थिति दर्शाउँछ। यी मिश्रित सूचकहरूबाट बुझिन्छ कि मधेश प्रदेशमा आधारभूत शिक्षा पहुँचमा केही सुधार भए पनि अझै ठूलो परिमाणमा काम गर्न बाँकी छ—विशेष गरी साक्षरतामा सुधार, उच्च तहमा लिंग असमानता घटाउने, र पूर्वाधार अभावको समाधान गर्न आवश्यक छ,

जसले समग्र शिक्षाको गुणस्तर र उपलब्धिमा प्रत्यक्ष असर पारिरहेको छ ।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		२०१५
४.१.१.१	आधारभूत तहमा शुद्ध भर्ना दर (%)	९६.६	९८.५	९९	९९.५	९७.२	९७.१	९५.४	MoEST, Flash Report of 2023/24
४.१.१.२	आधारभूत तहको शिक्षा पूरा गर्ने दर (%)	८०.६	९०.७	९३.१	९५	८५.८	७७.१	९३.१	MoEST, Flash Report of 2023/24
४.१.१.३	कक्षा १ मा भर्ना भएका मध्ये कक्षा ८ सम्म पुग्ने विद्यार्थीहरूको अनुपात (%)	७६.६	८१.५	९२	९५	७९.३	८५.७	८६.२	MoEST, Flash Report of 2023/24
४.१.१.४	कक्षा १ मा भर्ना भएका छात्राहरूको अनुपात जुन कक्षा ८ सम्म पुग्छन्	१.०४	१.०३	१.०२	१	१.०१	०.९४	१.०२	MoEST, Flash Report of 2023/24
४.१.१.५	कक्षा १ मा भर्ना भएका छात्राहरूको अनुपात जुन कक्षा १२ सम्म पुग्छन्	१.१	१.०४	१.०३	१	१.०५	०.९९	छैन	
४.१.१.६	कक्षा ५ को गणित विषयको सिकाइ उपलब्धि/अंक (%)	५३.३	५५	५८	६५	३५	७०	छैन	
४.१.१.७	कक्षा ५ को नेपाली विषयको सिकाइ उपलब्धि/अंक (%)	६३	६६	७०	७५	३४	६०	छैन	
४.१.१.८	कक्षा ५ को अंग्रेजी विषयको सिकाइ उपलब्धि/अंक (%)	५३.६	५७	६०	६८	४१	४१	छैन	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		२०१५
४.१.१.९	माध्यमिक तहमा सकल भर्ना दर (कक्षा ९–१२) (%)	५६.७	७२	९०	९९	७१.६	८३.४	८१	MoE
४.२.२.१	पूर्व–प्राथमिक शिक्षा (शिशु अनुदान) अन्तर्गत लाभार्थीको संख्या (हजारमा)	५०६	५९६	६२०	७००	होइन डेटा	६६५	५२१	DoNIDCR
४.२.२.२	प्रारम्भिक बालबालिका शिक्षामा सहभागिता (सकल भर्ना दर) (%)	८१	८५.८	८९.४	९९	८४.७	९४.९	९१.५	MoEST, Flash Report of 2023/24
४.३.१.१	प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षामा छात्राहरूको भर्ना अनुपात	०.५३	०.६६	०.७५	१	होइन डेटा	०.७५	छैन	
४.३.१.२	तेस्रो तह (स्नातक) शिक्षामा छात्राहरूको भर्ना अनुपात	०.८८	०.९१	०.९४	१	०.९	०.९४	छैन	
४.३.१.३	छात्रवृत्तिको पहुँच (कुल विद्यार्थीमध्ये प्रतिशत)	३७	३८.३	३९.३	४२	३६	३९.७	छैन	
४.४.१ २	प्राविधिक तथा व्यवसायिक तालिम लिएका कामकाजी उमेरका व्यक्तिहरूको प्रतिशत	२५	३८	४८	७५	३१	४८	छैन	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		२०१५
४.४.१.१	प्राविधिक तथा व्यवसायिक तालिम प्राप्त युवा तथा वयस्क (वार्षिक हजारमा)	५०	१६५	३००	४८०	३००	३००	छैन	
४.५.१.१	लिंग समानता सूचकांक (GPI) (प्राथमिक तह)	१.०२	१.०१	१.०१	१	१.०६	०.९९	०.९६	MoEST, Flash Report of 2023/24
४.५.१.२	लिंग समानता सूचकांक (GPI) (माध्यमिक तह)	१	१	१	१	०.९५	०.९४	०.९३	MoEST, Flash Report of 2023/24
४.५.१.३	१५ वर्ष माथिका व्यक्तिमा साक्षरता आधारित लिंग समानता सूचकांक (GPI)	०.६२	०.७२	०.८	१	०.६५	०.८	छैन	
४.६.१.१	१५–२४ वर्ष उमेर समूहको साक्षरता दर (%)	८८.६	९१.४	९५	९९	९२	९३.८	६३.५	NPHC 2021
४.६.१.२	१५–२४ वर्ष उमेर समूहका महिलाहरूको साक्षरता दर (%)	८७.४	९०.५	९२.८	९९	८७.४	९२.५	५४.७	NPHC 2021
४.६.१.३	एक विद्यार्थीको आधारभूत शिक्षामा सार्वजनिक खर्च (रु हजारमा)	१५	१९	२२	३०	१२	२३.३	छैन	
४.७.१.१	मानव सम्पदा सूचकांक	६६.६	६८.९	७०.५	७६	७२	७४.९	छैन	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		२०१५
४.७.१.२	लिंग विकास सूचकांक (GDI)	०.५३	०.५८	०.६१	०.७	०.८९७	०.९४२	०.९२९	PPC Madhesh
४.a.१	बिजुली पहुँच भएको विद्यालयहरूको प्रतिशत	४०		६०	९९	५२.०	५३.३	छैन	
४.a.२	इन्टरनेट पहुँच भएको विद्यालयहरूको प्रतिशत	३.९	२८.६	४७.२	९९	२८	३५.६	१७.१	MoEST, Flash Reportof 2023/24
४.a.३	आधारभूत विद्यालयमा WASH सेवा पहुँच भएको प्रतिशत	८०	८५	८८.३	९९	८२.०	७५.७	५९.१	MoEST, Flash Reportof 2023/24
४.a.४	अपांगमैत्री विद्यालयको प्रतिशत	१५		४०	९९	३२.०	२५		
४.c.१.१	आधारभूत शिक्षामा तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको प्रतिशत	९५.५	९६.५	९७.५	१००	७७.४	९७.५	छैन	
४.c.१.२	माध्यमिक शिक्षामा तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको प्रतिशत	९५.४	९६	९७	१००	७७.१	९७	छैन	

दिगो विकास लक्ष्य ५: लैङ्गिक समानता प्राप्त गर्ने र सबै महिला तथा बालिकाहरूलाई सशक्तीकरण गर्ने

मधेश प्रदेशमा लैङ्गिक समानतासम्बन्धी सूचकहरूले केही प्रगतिका बावजुद चिन्ताजनक प्रवृत्तिहरू उजागर गर्छन्। बाल विवाहको अवस्था उल्लेखनीय रूपमा बिग्रिएको छ, जसमा १५ वर्षभन्दा कम उमेरमा हुने विवाह १.७५% बाट ८% मा पुगेको छ, र १५-१९ वर्ष उमेर समूहमा हुने विवाह २१.३% मा वृद्धि भएको छ। प्रादेशिक संसदमा महिलाको राजनीतिक प्रतिनिधित्व सन् २०२४ मा १८.९% मा झरेको छ, जुन राष्ट्रिय औसतभन्दा निकै कम हो। लैङ्गिक हिंसामा केही कमी आएको छ, जसमा महिलाविरुद्धको यौन हिंसा ६.६% मा घटेको छ, तथापि महिलाहरूले दैनिक औसतमा १० घण्टाभन्दा बढी समय घरेलु कार्यमा खर्च गर्छन्। महिलाको जग्गा स्वामित्व (३४%) र सहकारीमा सहभागिता (५३%) जस्ता क्षेत्रमा सकारात्मक प्रगति देखिए तापनि, मधेश प्रदेश राष्ट्रिय प्रगतिभन्दा पछाडि रहेको छ। यी तथ्यांकहरूले मधेशमा निरन्तर रहेको लैङ्गिक असमानताको समाधान गर्न लक्षित नीतिगत हस्तक्षेप र कार्यक्रमहरूको आवश्यकतालाई जोड दिन्छ।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
५.१.१.१	समान कामको लागि ज्याला समानता (पुरुषको ज्यालामा महिलाको ज्यालाको अनुपात)	०.६२	०.७२	०.८	०.९२	०.६६	०.६६	छैन	
५.१.१.२	लैङ्गिक असमानता सूचकांक	०.४९	०.३८	०.२९	०.०५	०.४७६	०.४५२	छैन	
५.१.१.३	लैङ्गिक सशक्तिकरण मापन (सूचकांक)	०.५७	०.६	०.६३	०.६९	०.६२	०.६२	छैन	
५.२.१.१	१५-४९ वर्षका विवाहित महिलाहरू जसले पछिल्लो १२ महिनामा शारीरिक वा यौन हिंसाको अनुभव गरेका छन् (प्रतिशत)	२८.४	२२.२	१७.५	५	२४.३	१७.२	११	NDHS 2022

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
५.२.१.२	१-१४ वर्षका बालबालिका जसले पछिल्लो एक महिनामा मनोवैज्ञानिक आक्रमण वा शारीरिक दण्डको अनुभव गरेका छन् (प्रतिशत)	८१.७	५९.९	४३.६	१३.६	७७.६	७७.६		
५.२.२.१	१५-४९ वर्षका महिलाहरू जसले यौन हिंसाको अनुभव गर्छन् (प्रतिशत)	२६	१९.१	१३.९	६.५	११.२	१२.२	६.६	NDHS 2022
५.२.२.२	महिला तथा बालिका बेचबिखन (संख्या)	१६९७	७२५	६५०	३२५	९४६	२००	छैन	
५.३.१.१	२०-२४ वर्षका महिलाहरू जसले १५ वर्षको उमेरभन्दा पहिले विवाह वा सम्बन्धमा थिए (प्रतिशत)	-	१.५	१	०	१.७५	५.२	८	NMICS 2019
५.३.१.२	१५-१९ वर्षका महिलाहरू जो विवाहित छन् वा सम्बन्धमा छन् (प्रतिशत)	२४.५	१८	१३.१	४.१	१९.३	२१.३	छैन	
५.४.१.१	श्रम शक्तिमा महिलाको पुरुषसँगको सहभागिता अनुपात	०.९३	०.९५	०.९६	१	०.६१	०.६१	छैन	
५.४.१.२	महिलाहरूले घरेलु काममा बिताएको औसत घण्टा	१४	११.८७	१०.२७	६	६	१०	>१०	PPC predicted

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
५.५.१.१	राष्ट्रिय संसदमा महिलाको प्रतिनिधित्व (प्रतिशत)	२९.५	३३	३४.४	४०	३३.५	३३.६	छैन	
५.५.१.२	प्रादेशिक संसदमा महिलाको प्रतिनिधित्व (प्रतिशत)	-	३३	३४.४	४०	३४.४	३४.५	१८.९	Provincial Profile
५.५.१.३	स्थानीय सरकारी निकायहरूमा महिलाको प्रतिनिधित्व (प्रतिशत)	-	४०.५	४१	४२	४०.८	४०.९	४१	Equal measures 2030
५.५.२.१	निजी क्षेत्रमा निर्णय लिने स्तरमा महिलाको सहभागिता (प्रतिशत)	२५	३०.३	३४.३	४५	२९.६१	२९.६१	छैन	
५.५.२.२	सहकारी क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता (प्रतिशत)	५०	५०	५०	५०	५१	५३	छैन	
५.५.२.३	निजामती सेवाका निर्णय लिने पदहरूमा महिला (कुल कर्मचारीको प्रतिशत)	११	१७	२१.३	३३	१३.६	१३.६	छैन	
५.५.२.४	व्यावसायिक र प्राविधिक कार्यकर्ताहरूमा महिलाको पुरुषसँगको अनुपात (प्रतिशत)	२४	२८	३१	४०	२५	२५	छैन	
५.६.१.१	बालिका र महिलाहरूमा प्रजनन अधिकार बारे चेतना (प्रतिशत) - १५-४९ वर्षका महिलाहरूको अनुपात जसले यौन सम्बन्ध, गर्भनिरोधक प्रयोग र प्रजनन स्वास्थ्य हेरचाह सम्बन्धी आफ्नै सूचित निर्णय लिन्छन् ।	५९.५	६८	७४	९०	५७.५	६२.६	६१	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
५.a१.२	कृषि भूमिमा महिलाको स्वामित्व	२६	२९.७	३२.५	४०	३३.९३	३४.४	३४	NPHC 2021
५.b१	१५-२४ वर्षका महिलाद्वारा इन्टरनेटको प्रयोग (प्रतिशत)	१९.६०	४०.५०	५६.२०	९८.००	३४.९७	७६.५०	छैन	

दिगो विकास लक्ष्य ६: सबैका लागि पानी र सरसफाइको उपलब्धता र दिगो व्यवस्थापन सुनिश्चित

मधेश प्रदेशमा पानी र सरसफाइसम्बन्धी सूचकहरू सन् २०२२ को राष्ट्रिय प्रगतिसँग तुलना गर्दा मिश्रित अवस्था देखिन्छ। सुरक्षित तरिकाले व्यवस्थित सरसफाइ सेवामा मधेशले राष्ट्रिय औसत (६२%) भन्दा अगाडि (६४%) प्रदर्शन गरेको छ। तर, आधारभूत खानेपानी पहुँच मा मधेश ७३% मा सीमित छ, जुन राष्ट्रिय औसत ९२.६% भन्दा निकै कम हो । त्यसैगरी, सुरक्षित रूपमा व्यवस्थापन गरिएको खानेपानी सेवामा मधेशको पहुँच १६% मात्र छ, जुन राष्ट्रिय औसत ५०% सँग तुलना गर्दा ३४ प्रतिशत अंकले पछाडि परेको छ . यो ठूलो चिन्ताको विषय हो। ५ वर्षमुनिका बालबालिकामा डायरियाको संक्रमण दर मधेशमा अझै १०% रहेको छ, जुन स्थिर छ, जबकि राष्ट्रिय दर ६% मा झरेको छ। मधेशको आधारभूत सरसफाइ सेवा पहुँच र फोहोरपानी व्यवस्थापन प्रगतिको डेटा उपलब्ध नभएकाले विस्तृत विश्लेषण गर्न कठिनाइ छ।

यी अन्तरहरूले एसडीजी ६ को कार्यान्वयनमा क्षेत्रीय असमानता स्पष्ट पार्दछन्। केही क्षेत्रमा प्रगति भए पनि मधेश प्रदेश अझै पनि सुरक्षित खानेपानी पहुँचमा ठूलो चुनौतीको सामना गरिरहेको छ, जसलाई सम्बोधन गर्न विशेष ध्यान आवश्यक छ ।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		
६.१.१	सुरक्षित रुपमा व्यवस्थापन गरिएका खानेपानी सेवाको प्रयोग गर्ने जनसंख्या को प्रतिशत	१५	३५	५०	९०	२५	२५.८१	१६	UN Water SDG6
									NMICS 2019
६.१.१.१	आधारभूत खानेपानी सेवा पहुँच (प्रतिशत)	८७	९०.२	९२.६	९९	८८	९६.४	७३	NMICS 2019
६.२.१.१	साबुन र पानी सहितको हात धुने सुविधा समेत रहेको सुरक्षित सरसफाई सेवाको प्रयोग गर्ने जनसंख्या को प्रतिशत	३०	४६	६२	९०	६१.१	६१.१	६४	
६.२.१.२	आधारभूत सरसफाई सेवा पहुँच (प्रतिशत)	८२	८६.५	८९.९	९९	८९.९	९५.५	छैन	NDHS 2022
६.२.१.३	विगत दुई हप्तामा पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकामा डायरियाको घटना (प्रतिशत)	१२	८	६	१	१०	१०	१०	
६.३.१.१	बिना उपचारको औद्योगिक फोहोरपानीको अनुपात (प्रतिशत)	९९	७५.३	५७.५	१०	९५	९५	छैन	

दिगो विकास लक्ष्य ७: सबैका लागि किफायती, भरपर्दो, दिगो र आधुनिक ऊर्जामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने

सन् २०२४ मा, मधेश प्रदेशले करिब ९९% विद्युतीकरण प्राप्त गर्दै देशमै अग्रणी स्थान बनाएको छ । यहाँ प्रति व्यक्ति विद्युत् खपत २६० देखि ३८० किलोवाट घण्टा रहेको छ, जुन सशक्त प्रगतिको संकेत हो । यस्ता उपलब्धिहरूका बाबजुद, ५८.६% घरपरिवार अझै पनि खाना पकाउन काठ, गुठ, दाउरा जस्ता ठोस इन्धनमै निर्भर छन् । केवल ३०.२% घरधुरीले एलपी ग्यास प्रयोग गरिरहेका छन्, जसले देखाउँछ कि सफा ऊर्जा प्रविधिको प्रयोग अझै सुस्त छ । मधेशमा नवीकरणीय ऊर्जाको हिस्सा ७.६% मात्र छ, जुन राष्ट्रिय औसतभन्दा निकै कम हो । स्थापित जलविद्युत् क्षमता २,७६७ मेगावाट पुगेको भए पनि, यो अझै राष्ट्रिय लक्ष्यभन्दा कम हो । ऊर्जा उपयोग तीव्रता (energy intensity) मधेशमा उच्च रहेको छ, जसले कम दक्षतापूर्ण ऊर्जा प्रयोग को संकेत दिन्छ । पूर्वानुमान अनुसार, यदि उपयुक्त नीति तथा कार्यान्वयन गरिएमा, सन् २०५० सम्म मधेशले ऊर्जा खपत र उत्सर्जन घटाउँदै विद्युत् प्रयोग तीन गुणासम्म बढाउन सक्छ । यसले मधेशमा दिगो ऊर्जा रुपान्तरणको ठूलो सम्भावना देखाउँछ ।

समग्रमा, मधेशले विद्युतीकरणमा उल्लेखनीय प्रगति गरेको भए पनि दिगो विकासको लक्ष्य प्राप्त गर्न नवीकरणीय ऊर्जा विस्तार, सफा खाना पकाउने इन्धनको प्रवर्द्धन, र ऊर्जा दक्षता सुधार गर्न अझै केन्द्रित प्रयास आवश्यक छ ।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
७.१.१	बिजुलीको पहुँच भएको जनसंख्याको अनुपात	७४	८०.७	८५.७	९९	८९.९	९५	९९	NEA 2024
७.१.१.१	प्रति व्यक्ति ऊर्जा (अन्तिम) खपत (गिगाजुलमा)	१६	१८.१	१९.७	२४	२०	२१.९२	छैन	
७.१.२.१	खाना पकाउनका लागि ठोस इन्धनलाई प्राथमिक स्रोतको रूपमा प्रयोग गर्ने घरधुरी (%)	७४.७	६५	५५	३०	६८.६	५३.९	५८.६	NPHC 2021

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
७.१.२.२	खाना पकाउन र तताउनका लागि एलपी ग्यास प्रयोग गर्ने मानिसहरू (%)	१८	२३.६	२७.८	३९	३४	३४	३०.२	NPHC 2021
७.१.२.३	प्रति व्यक्ति बिजुली खपत (किलोवाट घण्टा)	८०	२३०	५४२	१,५००	२६०	३८०	छैन	
७.२.१	कुल अन्तिम ऊर्जा खपतमा नवीकरणीय ऊर्जाको हिस्सा	११.९	२२.१	२९.७	५०	५	७.६	छैन	
७.२.१.१	जलविद्युतको स्थापित क्षमता (मेगावाट)	७८२	२,३०१	५,४१७	१५,०००	१,२५०	२,७६७	छैन	
७.३.१.१	GDP मा व्यावसायिक ऊर्जा प्रयोग (MJ) को अनुपात	३.२	३.१८	३.१७	३.१४	४.२	४.२	छैन	

दिगो विकास लक्ष्य ८: दिगो, समावेशी, र दीर्घकालीन आर्थिक वृद्धिलाई प्रवर्द्धन गर्ने, पूर्ण र उत्पादक रोजगारी, र सबैका लागि सम्मानजनक काम सुनिश्चित गर्ने

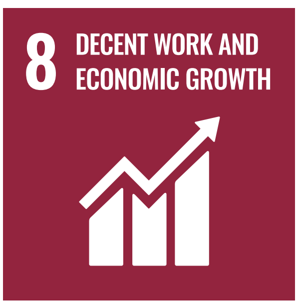

मधेश प्रदेशले २०२३/२४ मा करिब ३.४५% अनुमानित वार्षिक वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) वृद्धि दर हासिल गरेको छ, जुन मध्यमस्तरको प्रगति हो, तर राष्ट्रिय लक्ष्यभन्दा अलिकति कम हो। यस प्रदेशको प्रति व्यक्ति जीडीपी लगभग ८९२ अमेरिकी डलर रहेको छ, जुन राष्ट्रिय औसतभन्दा कम हो र यसले सापेक्ष रूपमा कम आम्दानी स्तर संकेत गर्छ। तर, अऔपचारिक रोजगारी, युवावर्गको बेरोजगारी, बाल श्रम, तथा पर्यटनसँग सम्बन्धित आर्थिक योगदान जस्ता महत्वपूर्ण श्रम बजार सूचकहरूबारे प्रादेशिक स्तरमा विस्तृत जानकारी उपलब्ध छैन। यस्तै गरी, वित्तीय समावेशीकरण सम्बन्धी सूचकहरू जस्तैः जीवन बीमा कवरेज, बैंकिङ पहुँच, र मोबाइल पैसा प्रयोग सम्बन्धी मधेशका लागि पृथक तथ्यांकको अभाव छ।

समग्रमा, मधेशले स्थिर आर्थिक वृद्धि देखाए तापनि, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा र वित्तीय समावेशीकरणमा समग्र मूल्यांकन गर्नका लागि आवश्यक तथ्यांक अभावले चुनौती सिर्जना गरिरहेको छ ।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		
८.१.१	वास्तविक प्रति व्यक्ति गार्हस्थ्य उत्पाद (GDP) को वार्षिक वृद्धिदर (%)	- ०.९	३.६	४.५	७	५.६	१.०२	छैन	
८.१.१.१	वास्तविक गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) को वार्षिक वृद्धिदर (%)	२.३	३.६	४.५	७	- २.४	२.३१	३.४५	
८.२.१	रोजगारीमा रहेका व्यक्तिको वास्तविक GDP वृद्धिदर (%)	१.६	३.८	५.५	१०	७	४.५	छैन	
८.३.१.	कृषि बाहेकका क्षेत्रमा अनौपचारिक रोजगारीको अनुपात (लिङ्ग अनुसार)	७०	५४	४२	१०	८१.२	८१.२	छैन	
८.५.२.१	बेरोजगारी दर (%)	-	११.४	१०	८	११.४	११.४	छैन	
८.६.१	१५–२४ वर्ष उमेर समूहका शिक्षा, रोजगार वा तालीममा नरहेका युवाको अनुपात (%)	-	३५.३	२५	१५	३५.३	३५.३	छैन	
८.६.१.१	१५–२४ वर्ष उमेर समूहको बेरोजगारी दर (%)	-	२१.४	२०	१५	२४	३८.१	छैन	
८.७.१	५–१७ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाहरू बालश्रममा संलग्न हुने अनुपात (लिङ्ग र उमेर अनुसार)	-	४७.८	३३	१५	१५.३	१५.३	१७.५	NMICS 2019
८.९.१	पर्यटन क्षेत्रको GDP को समग्र GDP मा हिस्सा (%) तथा वृद्धि दर	२.६	४	५.१	८	२.७	२.०	छैन	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		
८.९.१.१	पर्यटक आगमन संख्या (मिलियन)	०.८	१.६	१.९	३	१.२	०.६	छैन	
८.९.१.२	पर्यटक प्रतिदिन खर्च (अमेरिकी डलर)	७०	४८	६५	१००	४८	४०.५	छैन	
८.९.१.३	पर्यटकको औसत बसाइ अवधि (दिनमा)	१३.२	१२.७	१५.५	१७	१२.७	१३.१	छैन	
८.९.२.१	पर्यटन उद्योगमा वार्षिक रोजगारीको संख्या (हजारमा)	९०	३३२.७	५१४.७	१,०००	२००	३७१.१४	छैन	
८.१०.१.१	जीवन बीमा कवरेज (जनसंख्याको प्रतिशत)	५	१०.३	१४.३	२५	१९	१९	छैन	
८.१०.१a	१ लाख प्रौढमा वाणिज्य बैंक शाखाहरूको संख्या	१८	२३	२६	३६	१६	१६	<१६	PPC prediction based on financial inclusion report
८.१०.१b	१ लाख प्रौढमा एटीएमहरूको संख्या	११	१७	२१	३३	१६.१	१६.१	<१६.१	PPC prediction based on financial inclusion report
८.१०.२	१५ वर्ष वा सोभन्दा माथिका बैंक वा मोबाइल मनी सेवामा खाता भएका व्यक्तिहरूको अनुपात (%)	३४	५१.३	६४.३	९९	४०.३	५१.१	५२	Financial Inclusion Report 2023

दिगो विकास लक्ष्य ९: लचिलो पूर्वाधार निर्माण गर्ने, समावेशी र दिगो औद्योगीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्ने, र नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहन गर्ने

9 INDUSTRY, INNOVATION AND INFRASTRUCTURE

मधेश प्रदेशले पूर्वाधार र नवप्रवर्तन सम्बन्धी सूचकहरूमा सीमित प्रगति देखाएको छ । यस प्रदेशको सडक घनत्व प्रति वर्ग किलोमिटरमा केवल ०.१४ किमी मात्र रहेको छ, जसले कम विकसित यातायात पूर्वाधार झल्काउँछ । यद्यपि कालोपत्रे सडकको लम्बाइ लगभग ५४४.५ किमी रहेको छ, जसले केही सुधार संकेत गरे पनि समग्र पूर्वाधार अझै अपर्याप्त छ । मोबाइल सञ्जाल पहुँच करिब ९०% भन्दा बढी अनुमान गरिएको छ, जसले अन्य विकास चुनौतीहरूका बाबजुद सकारात्मक डिजिटल पहुँच देखाउँछ । तर, यस लक्ष्यसँग सम्बन्धित प्रादेशिक स्तरको धेरैजसो तथ्याङ्कको अभाव देखिएको छ ।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		२०२४
९.१.१.१	सडक घनत्व (किमी/वर्ग किमी)	०.५५	१.३	१.३५	१.५	०.६३	०.६३	०.१४	https://lca.logcluster.org/nepal-23-road-network
९.१.१.२	पक्की सडक घनत्व (किमी/वर्ग किमी)	०.०१	०.०७	०.१२	०.२५	०.११	०.१२	लगभग ५४४.५ किलोमिटर कालोपत्रे सडकहरू	Dept. of Roads (2021)
९.२.१	कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP) र प्रति व्यक्ति अनुसार उत्पादक मूल्यमा निर्माण क्षेत्रको हिस्सा (%)	६.६	८.८	१०.५	१५	५.६५	५.२	छैन	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		२०२४
९.२.१.१	GDP मा उद्योग क्षेत्रको हिस्सा (%)	१५	१७.७	१९.७	२५	१४.४७	१३.१	छैन	
९.२.२	कुल रोजगारमा निर्माण क्षेत्रको हिस्सा (%)	६.६	८.३	९.६	१५	१५.१	१५.१	छैन	
९.५.१	GDP अनुसार अनुसन्धान तथा विकास खर्च (%)	०.३	०.६२	०.८६	१.५	०.३	०.३	छैन	
९.५.२.१	विज्ञान तथा प्रविधि क्षेत्रमा भर्ना अनुपात (%)	६.८	९	१०.६	१५	१०.६	१०.९	छैन	
९.५.२.२	दर्ता गरिएका पेटेन्टहरूको संख्या	७५	३२२	५०७	१,०००	२	११	छैन	
९.b.२	पूँजीको इकाइ अनुसार औद्योगिक मूल्य अभिवृद्धि	-	-	०.८२	१	०.८२	४.९	छैन	
९.c.१	प्रविधिअनुसार मोबाइल नेटवर्क पहुँचमा रहेको जनसंख्याको अनुपात (%)	९४.५	९६	९७.१	१००	१३७.५५	९३	अनुमानित >९०% कभरेज	Based on national mobile penetration trends, urban density

दिगो विकास लक्ष्य १०: देशभित्र र देशहरूबीच असमानता कम गर्ने

नेपालले असमानता घटाउने र सशक्तिकरण सुधार्ने दिशामा प्रगति गरेको छ, तर मधेश प्रदेश अझै पछि परेको देखिन्छ । राष्ट्रिय स्तरमा उपभोग र आम्दानीको असमानता घटेको छ, जहाँ जिनी गुणांक २०२२ सम्म आइपुग्दा क्रमशः ०.२५ र ०.३५ मा झरेका छन्। तर, मधेशको जिनी गुणांक अझै उच्च रहेको छ ।मधेशको तल्लो ४०% जनसंख्याले कुल उपभोगको १९.५% र आम्दानीको १०.८% मात्र ओगटेको छ, जुन राष्ट्रिय औसतभन्दा कम हो । यद्यपि, पाल्मा सूचकांक मधेशमा १.११ छ, जुन राष्ट्रिय औसत १.१६ भन्दा अलिकति कम हो। समग्रमा, मधेशले ढिलो प्रगति र अधिक असमानता देखाउँछ, जसले लक्षित विकास प्रयासहरूको आवश्यकतालाई उजागर गर्छ।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		
१०.१.१.१	उपभोग असमानता (Gini गुणांकद्वारा मापन)	०.३३	०.२८	०.२५	०.१६	०.३०	०.३०	छैन	
१०.१.१.२	आय असमानता (Gini गुणांकद्वारा मापन)	०.४६	०.४	०.३५	०.२३	०.३२	०.३१	०.२२	NDHS further analysis 2021
१०.१.१. ३	कुल उपभोगमा तल्लो ४०% जनसंख्याको हिस्सा (%)	१८.७	१९.४	२१.२	२३.४	२५.७	२५.७	१९.५	SDG Roadmap Province 2
१०.१.१.४	कुल आम्दानीमा तल्लो ४०% जनसंख्याको हिस्सा (%)	११.९	१३.१	१४.७	१८	२०.४	२०.४	१०.८	SDG Roadmap Province 2

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		
१०.१.१.५	पाल्मा सूचकांक (पाल्मा अनुपात गिनी सूचकांकको एक विकल्प हो र यसले शीर्ष र तल्लो आय वर्गका व्यक्तिहरू बीचको भिन्नतामा केन्द्रित गर्दछ। यो अनुपातले जनसंख्याको सबैभन्दा धनी १०% को कुल राष्ट्रिय आय (GNI) को हिस्सा लिन्छ र यसलाई जनसंख्याको सबैभन्दा गरीब ४०% को हिस्साले भाग गर्दछ।)	१.३	१.२२	१.१६	१	१.३४	१.३४	१.११	SDG Roadmap Province 2
१०.२.१. १	सामाजिक सशक्तिकरण सूचकांक	०.४१	०.४८	०.५४	०.७	०.५	०.५४	छैन	
१०.२.१.२	आर्थिक सशक्तिकरण सूचकांक	०.३४	०.४३	०.५१	०.७	०.४५	०.५१	छैन	
१०.२.१.३	राजनीतिक सशक्तिकरण सूचकांक	०.६५	०.७	०.७४	०.८५	०.७१	०.७४	छैन	
१०.४.१.१	ज्याला सूचकांक र उपभोक्ता मूल्य सूचकांकबीचको अनुपात	२.९४	२.९६	२.९७	३	१.९७	२.०२	छैन	
१०.५.१.१	सूक्ष्म वित्तबाट लाभान्वित कृषक परिवारहरूको अनुपात (%)	२४	२८.३	३१.५	४०	२९	२९	छैन	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		
१०.५.१.३	विश्व प्रतिस्पर्धात्मकता सूचकांक (अंक)	३.९	४.१	४.९	६	५.१	५.१	छैन	
१०.c.१	विप्रेषणको लागत विप्रेषण गरिएको रकमको अनुपातमा	३.९७	३.५	३.१	२	३.४	३.४	छैन	

दिगो विकास लक्ष्य ११: सहरहरू र मानव बस्तीहरूलाई समावेशी, सुरक्षित, लचिलो, र दिगो

मधेश प्रदेशमा आवासीय अवस्थाले उल्लेखनीय चुनौतीहरू उजागर गर्छ । राष्ट्रिय स्तरमा पराल वा खरको छानो भएका घरधुरीहरूको अनुपात घटे तापनि, मधेशमा सन् २०२४ मा अझै ३१.८% घरधुरीहरू यस्ता अवस्थामा बसोबास गरिरहेका छन्, जुन राष्ट्रिय औसत र लक्ष्यभन्दा निकै माथि छ । सुरक्षित आवास कभरेज पनि अपेक्षाभन्दा कम छ, जसमा केवल ४४.४% घरधुरीहरू पक्की (स्थायी) घरहरूमा बस्छन्, जसले आधाभन्दा बढी जनसंख्या अझै कमजोर आवासीय संरचनामा बाँचिरहेको संकेत गर्छ । यो तथ्यांक जनगणनासँग मेल खान्छ, जसले प्रदेशमा प्रति वर्ग किलोमिटर ६३३ व्यक्तिको उच्च जनघनत्व, औसत घरधुरी आकार ५.२९ व्यक्ति, र ७३% शहरी जनसंख्या रहेको देखाउँछ, जसले आवासीय पूर्वाधारमा थप दबाब सिर्जना गर्छ ।

सामाजिक र पर्यावरणीय क्षेत्रमा, मधेशले निरन्तर चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ । सन् २०२२ मा ११% महिलाले विगत १२ महिनामा शारीरिक वा यौन उत्पीडनको अनुभव गरेको तथ्यांक छ, जुन राष्ट्रिय औसतभन्दा उच्च हो र लैङ्गिक असुरक्षालाई तत्काल सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखाउँछ । शहरी नियोजनको प्रगति ढिलो छ, जसमा सन् २०२४ सम्म मधेशमा केवल १० नयाँ नियोजित सहरहरू रेकर्ड गरिएका छन्, राष्ट्रिय स्तरमा तीव्र शहरी विकासको तुलनामा । मधेशको लागि विशिष्ट वायु गुणस्तर तथ्यांक उपलब्ध नभए तापनि, प्रदेशको उच्च जनघनत्व र शहरी वृद्धिले सम्भावित पर्यावरणीय स्वास्थ्य जोखिमहरू सुझाउँछ । समग्रमा, यी सूचकहरूले मधेश प्रदेशलाई आवासको गुणस्तर सुधार, शहरी नियोजन, र सामाजिक संरक्षणमा केन्द्रित नीति र लगानी प्रयासहरू आवश्यक रहेको देखाउँछ, ताकि SDG ११ का लक्ष्यहरू प्रभावकारी रूपमा हासिल गर्न सकियोस् ।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
११.१.१.१	स्लम र सुकुम्बासी बस्तीमा बसोबास गर्ने जनसंख्या ('०००)	५००	४००	३२५	१२५	२००	२००	छैन	
११.१.१.२	खर/परालको छाना भएका घरधुरी एकाइहरू (प्रतिशत)	१९	१५.३	१२.५	५	९.१	३.९	३१.८	NPHC 2021 (Kachi house included)
११.१.१.३	परालको छाना भएको घरमा बस्ने सहरी जनसंख्याको अनुपात	-	-	३.९	०	३.६	२.८	छैन	
११.१.१.४	सुरक्षित घरमा बस्ने घरधुरी (प्रतिशत)	२९.८	३७.८	४३.९	६०	४०	५४	४४.४	NPHC 2021(Pakki house included)
११.३.२.१	योजनाबद्ध नयाँ शहरहरू (संख्या)	१०	२३	३३	६०	२७	५४	१०	Research Article TU
११.५.१.१	प्रकोपका कारण प्रभावित जनसंख्या (संख्या '०००००')	२२.३	८.५७	१.४५	०.५	०.२७	०.३४	०.४	NDRRMA prediction 2023
११.६.२.१	कुल निलम्बित कणहरूको एकाग्रता (µg/m3, २४ घण्टाको औसत)	२३०	१९९.३	१७६.३	११५	२३०	८०.७	छैन	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
११.६.२.२	कण पदार्थको एकाग्रता (μg/m3, २४ घण्टाको औसत)	१२०	१०१.३	८७.३	५०	११०	४८.९	छैन	
११.६.२.३	PM2.5 को एकाग्रता (μg/m3, २४ घण्टाको औसत)	४०	३४.७	३०.७	२०	५०	३३.३	छैन	
११.६.२.४	सल्फर डाइअक्साइडको एकाग्रता (μg/m3, २४ घण्टाको औसत)	७०	७०	७०	७०	७०	७०	छैन	
११.७.२.१	पछिल्लो १२ महिनामा शारीरिक वा यौन उत्पीडनको सिकार भएका महिला पीडितहरूको अनुपात	१४	१०.२७	७.४७	०	११.६	६	११	NDHS 2022

दिगो विकास लक्ष्य १२: दिगो उपभोग र उत्पादन ढाँचाहरू सुनिश्चित गर्ने

12 RESPONSIBLE CONSUMPTION AND PRODUCTION

मधेश प्रदेशका लागि जीवाश्म इन्धन खपत, कार्बन सिंक, कृषि भूमि उपयोग, माटोको जैविक पदार्थ, काठको खपत, र पुनः प्रयोगका अभ्यासहरू जस्ता प्रमुख वातावरणीय र स्रोत-उपयोग सूचकहरूमा विशिष्ट तथ्याङ्कको अभावले नेपालमा प्रादेशिक स्तरको वातावरणीय अनुगमन र प्रतिवेदनमा व्यापक चुनौतीलाई झल्काउँछ।

राष्ट्रिय स्तरमा, प्रवृत्तिहरूले जीवाश्म इन्धनको बढ्दो प्रयोग, वन कार्बन सिंकमा सामान्य सुधार, र उत्पादन उद्योगहरूभित्र पुनः प्रयोगमा क्रमिक प्रगति देखाउँछन्। तर, विशिष्ट प्रादेशिक तथ्याङ्कको अभावमा, मधेशको यी क्षेत्रमा प्रत्यक्ष योगदान वा प्रभावको मूल्याङ्कन गर्न कठिन छ।

यो तथ्याङ्कको खाडलले मधेशमा लक्षित नीति निर्माण र स्रोत व्यवस्थापनलाई सीमित गर्दछ। मधेशमा विशिष्ट कृषि अभ्यासहरू, जनसंख्या घनत्व, र औद्योगिक गतिविधिहरू छन् जसले यी सूचकहरूलाई राष्ट्रिय

औसतभन्दा फरक रूपमा प्रभाव पार्न सक्छ। मधेशको वातावरणीय प्रभावलाई सही रूपमा प्रतिबिम्बित गर्न र नेपालको राष्ट्रिय लक्ष्यहरूसँग मिल्दोजुल्दो प्रभावकारी, स्थानीयकृत दिगोपन हस्तक्षेपहरू डिजाइन गर्न प्रादेशिक स्तरमा तथ्याङ्क सङ्कलन र प्रतिवेदनलाई सुदृढ पार्नु आवश्यक छ।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	आधार रेखा	लक्ष्यहरू			प्रगति	
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२
१२.२.२.१	जीवाश्म इन्धन ऊर्जाको उपयोग (कुलमा प्रतिशत)	१२.५	१३.२	१३.७	१५	१५.५	२७.१
१२.२.२.२	वन क्षेत्रको कुल कार्बन सिंक (टनमा)	२,२७६	२,५२२	२,७०७	३,२००	१,०५५	१,०५५
१२.२.२.३	कृषि उत्पादनको लागि भूमि उपयोग (खेतीयोग्य जमिनमा खाद्यान्नको प्रतिशत)	८०	७८.७	७७.७	७५	७६.३	७६.३
१२.२.२.४	माटोको जैविक पदार्थ (प्रतिशतमा)	१	१.८	२.४	४	१.९२	१.९६
१२.२.२.५	प्रतिव्यक्ति काठको खपत (घन मिटरमा)	०.११	०.०९	०.०८	०.०५	०.६५	०.५
१२. ५.a	निर्माण उद्योगमा प्लास्टिकको पुनःप्रयोग (उद्योगको प्रतिशत)	२४.५	४२.०	५५.१	९०	२५	२५
१२. ५.b	निर्माण उद्योगमा सिसा र धातुजन्य वस्तुको पुनःप्रयोग (उद्योगको प्रतिशत)	७.२	२९.३	४५.८	९०	७.२	७.२

दिगो विकास लक्ष्य १३: जलवायु परिवर्तन र यसका प्रभावहरूसँग जुध्न तत्काल कार्य गर्ने

मधेश प्रदेश, नेपालको एक प्रमुख कृषि उत्पादन क्षेत्र भएकाले कृषि क्षेत्रबाट उत्सर्जित हरितगृह ग्यास (जस्तैः मिथेन र नाइट्रस अक्साइड) मा उल्लेखनीय योगदान गर्ने सम्भावना छ। यद्यपि, लक्षित न्यूनीकरणका लागि मार्गदर्शन गर्न यससँग विशिष्ट उत्सर्जन तथ्याङ्कको अभाव छ। राष्ट्रिय प्रयासहरूले यातायात र उद्योगबाट हुने उत्सर्जन घटाउन प्रगति देखाए तापनि, तथ्याङ्कको अभावका कारण यी क्षेत्रहरूमा मधेशको भूमिका अस्पष्ट छ। सकारात्मक पक्षमा, मधेशले जलवायु परिवर्तन अनुकूलनतर्फ उल्लेखनीय प्रगति गरेको छ। स्थानीय अनुकूलन योजनाहरू (Local Adaptation Plans) को कार्यान्वयन लक्ष्यभन्दा बढी भएको छ, र जलवायु-मैत्री कृषि अभ्यास (climate-smart farming) मा सक्रिय सहभागिता देखिएको छ। यसले समुदायस्तरको लचिलोपन (resilience) मजबूत बनाएको संकेत गर्छ। तर, विद्यालयहरूमा जलवायु शिक्षाको पहुँच राष्ट्रिय औसतभन्दा कम भएकाले, दीर्घकालीन जनचेतना र क्षमताविकासमा

बाधा पुग्ने सम्भावना छ । त्यसैगरी, मधेशको लागि जलवायु-संवेदनशील बजेट विवरण नहुँदा, वित्तीय प्रतिबद्धताको मूल्याङ्कन गर्न कठिन भएको छ ।

समग्रमा, मधेशको जलवायु सम्बन्धी प्रयासहरूमा अनुकूलन पक्षमा उल्लेखनीय प्रगति देखिए पनि, उत्सर्जनसम्बन्धी जानकारीको अभाव, शिक्षाको न्यून पहुँच, र वित्तीय पारदर्शिताको कमीले यस क्षेत्रको जलवायु रणनीतिलाई सीमित बनाइरहेको छ । त्यसैले, सुधारित अनुगमन प्रणाली, लक्ष्यित न्यूनीकरण रणनीति, र जलवायु साक्षरता अभिवृद्धि मधेशलाई नेपालका दिगो विकास लक्ष्यहरूसँग सुदृढ रूपमा जोड्न अपरिहार्य छ ।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	आधार रेखा	लक्ष्यहरू			प्रगति	
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२
१३.२.१.१	यातायात क्षेत्रमा हरितगृह ग्यास उत्सर्जन (प्रतिशत)	१२	१०.४	९.२	६	६.२	६.२
१३.२.१.२	औद्योगिक क्षेत्रमा हरितगृह ग्यास उत्सर्जन (प्रतिशत)	१२	१०.४	९.२	६	९.३	९.३
१३.२.१.३	व्यापारिक क्षेत्रमा हरितगृह ग्यास उत्सर्जन (प्रतिशत)	५	४.३	३.८३	२.५	०.५	०.५
१३.२.१.४	कृषि क्षेत्रमा GHG उत्सर्जन (CH_4, गीगाग्राम)	६१४	६६२.५	६९८.८९	७९६	८७०	८७०
१३.२.१.५	कृषि क्षेत्रमा GHG उत्सर्जन (N_2O, गीगाग्राम)	३२.६	३४.५	३५.९६	३९.८	२१	२१
१३.२.१.६	कृषि क्षेत्रमा GHG उत्सर्जन (CO_2, गीगाग्राम)	२३०१४	२४६२७.५	२५८३७.२	२९०६३	८४६	८४६
१३.२.१.७	औद्योगिक क्षेत्र (सिमेन्ट र चून) बाट CO_2 उत्सर्जन (गीगाग्राम)	६३२	५४७.७	४८४.५३	३१६	३९२	३९२
१३.२.१.८	ऊर्जा क्षेत्र (औद्योगिक, यातायात र अन्य) बाट CO_2 उत्सर्जन (गीगाग्राम)	७९५९	६८९७.८	६१०१.९	३९७९	१४७५१	१४७५१
१३.२.१.९	स्थानीय अनुकूलन योजना बनाउने स्थानीय तहहरूको संख्या	४	३६	६०	१२०	६८	२४१
१३.२.१.१०	समुदाय तहको अनुकूलन योजना	३१	२३१	३८१	७५०	३४२	२००
१३.२.१.११	अनुकूलन योजनाको कार्यान्वयन	-	१५	३०	६०	६८	४२

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	आधार रेखा	लक्ष्यहरू			प्रगति	
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२
१३.२.१.१२	जलवायु-स्मार्ट गाउँ	-	४५	७९	१७०	४२	३६
१३.२.१.१३	जलवायु-स्मार्ट कृषि अभ्यास	-	१३३	२३३	५००	६८	६८
१३.३.१.१	जलवायु परिवर्तन शिक्षा समेटिएका विद्यालयहरूको अनुपात (प्रतिशत)	८०	८५	८९	१००	९०	५१.६८
१३.b१.१	जलवायु उत्तरदायी बजेट (प्रत्यक्ष), कुल वार्षिक बजेटको प्रतिशत	५.७	४.१	७.७	१०	४.४	५.९

दिगो विकास लक्ष्य १५: स्थलीय पारिस्थितिक प्रणालीको संरक्षण, पुनर्स्थापना, दिगो उपयोग, वन व्यवस्थापन, मरुभूमिकरण नियन्त्रण, भूमिको क्षय रोकथाम र जैविक विविधताको संरक्षण

मधेश प्रदेशले नेपालको वन र जैविक विविधता सूचकहरूमा सीमित योगदान दिएको छ, तर यस क्षेत्रमा गम्भीर चुनौतीहरू विद्यमान छन् । प्रदेशको वन क्षेत्रफल जम्मा ३.६९% मात्र छ, जुन राष्ट्रिय औसत (लगभग ४५%) भन्दा धेरै कम हो । यसले वन विनाश र कृषि तथा बस्ती विस्तारका लागि जमिन रूपान्तरण भएको स्पष्ट संकेत गर्छ । सामुदायिक वन व्यवस्थापन अन्तर्गत ४,०३७ वटा सामुदायिक वनहरू भए पनि, यो संख्या राष्ट्रियस्तरमा बाक्लो वन क्षेत्रको तुलनामा कम नै हो । मधेशका लागि सुरक्षित क्षेत्रसम्बन्धी (Protected Area) तथ्यांक उपलब्ध छैन, यद्यपि यो प्रदेश वन्यजन्तु आवागमनका लागि महत्वपूर्ण जैविक मार्ग (biodiversity corridor) को रूपमा चिनिन्छ ।

लीजमा आधारित वन व्यवस्थापन (Leasehold Forestry) अन्तर्गत ४०६ समूहहरूलाई वन हस्तान्तरण गरिएको छ, र वन वृक्षारोपण (afforestation) कार्यहरू भइरहेका छन् । तर, वार्षिक वृक्षारोपणसम्बन्धी मधेशका लागि स्पष्ट तथ्यांक छैन । नदी किनारको संरक्षण तथा बायोइन्जिनियरिङ कार्यहरू पनि पृथक रूपमा प्रतिवेदन गरिएको छैन । गम्भीर समस्याको रूपमा, मधेशमा वन अतिक्रमण व्यापक रूपमा फैलिएको छ । २०२४ सम्म १६,५०० हेक्टरभन्दा बढी वनक्षेत्र अतिक्रमित भएको देखिन्छ । जुन कमजोर कार्यान्वयन र मानवीय गतिविधिको विस्तारका कारण संरक्षणका उपलब्धिहरूमा बाधा बनेको छ । १३६ स्थानीय तहमध्ये ८९ मा कुनै पनि वन क्षेत्र नभएको तथ्यले वन स्रोतहरूको असमान वितरण

र कमजोर अवस्थालाई देखाउँछ। राष्ट्रियस्तरमा संरक्षित प्रजातिको संख्या वृद्धि र सामुदायिक वन्यजन्तु शिकार नियन्त्रण इकाइहरूको स्थापनाजस्ता प्रगति भए तापनि, मधेशको विशेष योगदान यथेष्ट रूपमा अभिलेखीकृत छैन।

समग्रमा, मधेशको कम वन आवरण, उच्च अतिक्रमण दर, र सीमित संरक्षण सम्बन्धी जानकारीले वन शासन सुदृढीकरण, पुनर्स्थापना प्रयासहरू, र जैविक विविधता संरक्षणमा तत्काल कदम चाल्नुपर्ने आवश्यकता देखाउँछ, ताकि यो प्रदेश पनि राष्ट्रिय दिगो विकास लक्ष्य लक्ष्यहरूसँग मेल खान सकोस्।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
१५.१.१	कुल भूभागको अनुपातमा वन क्षेत्र	४४.७	४५	४५	४५	४४.७	४५.३१	३.६९	National Land Cover Monitoring System of Nepal 2022
१५.१.१.१	सामुदायिक व्यवस्थापन अन्तर्गतको वन (कुल घना वन क्षेत्रको प्रतिशत)	३९	३९.८	४०.४	४२	४२.७	४२.४९	४०.३७ सामुदायिक वन	Provincial Planning Commission
१५.१.२.१	संरक्षित क्षेत्र (वन सहित, कुल भूभागको प्रतिशतमा)	२३.२	२३.३	२३.३	२३.३	२३.३९	२३.३९	छैन	Exact data not available
१५.१.२.२	ताल, सिमसार र पोखरीहरूको संरक्षण (संख्या)	१,७२७	२,५९९	३,२५४	५,०००	१,०००	३,५७१	छैन	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
१५.१.२.३	जैविक विविधता हटस्पट/ कोरिडोर (वन संरक्षण क्षेत्र) संख्यामा	१०	१०	११	१५	११	११	छैन	
१५.२.१.१	लिजहोल्ड वन समूहहरूलाई वन हस्तान्तरण (हजार हेक्टरमा)	४४.६	४४.६	४४.६	४४.६	४५.४	४५.८९	४०६ लिजहोल्ड वन हस्तान्तरण	Gorkha Patra online
१५.२.१.२	सार्वजनिक र निजी भूमिमा वृक्षारोपण (प्रति वर्ष हेक्टरमा)	-	५,०००	५,०००	५,०००	४,०००	११,३२०	छैन	
१५.३.१.१	वनको घनत्व (प्रति हेक्टर औसत रूख संख्या)	४३०	४८७	५३०	६४५	४३०	४३०	छैन	
१५.३.१.२	जैविक इन्जिनियरिङद्वारा खोला र नदी किनारको संरक्षण (किमी)	१६७५	३,८९५	५,५६०	१०,०००	१,४६१	१,७५८.६	छैन	
१५.४.२.१	संरक्षित क्षेत्रहरूले समेटेको पर्वतीय पारिस्थितिकी प्रणाली (प्रतिशत)	६७.८	६८.४	६८.८	७०	६७.८	६७.८	छैन	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
१५.५.१.२	समुदाय-नेतृत्वको चोरी शिकारी विरोधी एकाइहरू परिचालन (संख्या)	४००	४००	४००	४००	१२६	५७०	छैन	
१५.५.१.३	जंगली बाघहरू (संख्या)	१९८	२०५	२१०	२२५	२३५	३५५	छैन	
१५.५.१.४	गैंडा (संख्या)	५३४	६००	६५०	७८३	६४५	७५२	छैन	
१५.९.१.१	संरक्षण योजना अन्तर्गतका वनस्पति प्रजातिहरू (संख्या)	३	३३	३६	५४	७	७	छैन	
१५.९.१.२	संरक्षण योजना अन्तर्गतका जनावर (जीवजन्तु) प्रजातिहरू (संख्या)	५	४८	४८	४८	१०	१६	छैन	

दिगो विकास लक्ष्य १६: दिगो विकासका लागि शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजलाई प्रवर्द्धन गर्ने, सबैका लागि न्यायमा पहुँच प्रदान गर्ने, र सबै तहमा प्रभावकारी, जवाफदेही, र समावेशी संस्थाहरू निर्माण गर्ने

16 PEACE, JUSTICE AND STRONG INSTITUTIONS

उपलब्ध तथ्यांकले विभिन्न पक्षहरूमा मिश्रित परिणामहरू देखाउँछ। केही क्षेत्रमा सुधार देखिए पनि, अन्य पक्षमा अझै गम्भीर चुनौतीहरू रहेका छन्। एकातिर, बालबालिकामाथि मानसिक र शारीरिक सजायको अनुभव गर्ने अनुपातमा उल्लेखनीय गिरावट आएको छ । सन् २०१५ मा ८१.७% बाट घटेर सन् २०२२ मा ४४% मा पुगेको (राष्ट्रिय स्तरमा)। तर अर्कातिर, मधेशमा युवा वयस्कले यौन हिंसाको अनुभव गर्ने दर भने सन् २०२४ मा ११.९% पुगेको छ, जुन राष्ट्रिय औसत (सन् २०२२ मा ४%) भन्दा धेरै उच्च छ। यसले लैंगिक हिंसाको समस्या अझै गम्भीर रहेको संकेत गर्दछ। जन्म दर्ता राष्ट्रियस्तरमा उल्लेखनीय रूपमा ५८.१% बाट ७९% मा सुधार भएको छ, तर मधेशमा यो दर अलिकति कम (७६.६%) नै रहेको छ। सन् २०३० का लक्ष्यहरू अनुसार, बाल सजाय, मानव बेचबिखन, र भ्रष्टाचारको पूर्ण अन्त्य गर्ने महत्त्वाकांक्षी उद्देश्यहरू छन्, जुन प्राप्त गर्न अझै धेरै काम गर्न बाँकी छ।

समग्रमा, केही क्षेत्रमा प्रगति देखिए तापनि, मधेशमा यौन हिंसाजस्ता संवेदनशील विषयहरूमा उच्च दर र केही सेवा पहुँचको सीमितता रहेका छन्। यसले न्यायमा पहुँच, मानव अधिकार संरक्षण, र उत्तरदायी संस्थाको निर्माणका लागि अझ कडा नीतिगत तथा सामाजिक हस्तक्षेप आवश्यक रहेको देखाउँछ ।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
१६.२.१.१	पछिल्लो एक महिनामा मनोवैज्ञानिक आक्रमण वा शारीरिक दण्डको अनुभव गरेका १-१४ वर्षका बालबालिका (प्रतिशत)	८१.७	६०	४४	०	७७.६	७७.६	७६.२	NMICS 2019
१६.२.२.१	प्रति वर्ष विदेशमा बालबालिका बेचबिखन (रिपोर्ट गरिएको संख्या)	६४	४७	३४	०	२३	२३	छैन	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
१६.२.३	१८ वर्षको उमेरसम्म यौन हिंसाको अनुभव गरेका १८-२९ वर्षका युवा महिला र पुरुषहरूको अनुपात	-	-	५.८	३	५.८	४	११.९	NDHS 2022
१६.३.१.१	सार्वजनिक क्षेत्रमा पारदर्शिता, जवाफदेहिता र भ्रष्टाचार (६ मध्ये स्कोर)	३	४	४	५	३	३	छैन	
१६.३.२.२	भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि सुशासन (स्केल -२.५ देखि २.५ सम्म रिपोर्ट गरिएको । उच्च मानहरूले सुशासनलाई जनाउँछ)	- ०.७८	०	१	२	- ०.८२	- ०.५३	छैन	
१६.५.१.१	भ्रष्टाचारमा जनधारणा (पछिल्लो १२ महिनामा कम्तीमा एक पटक घुस/उपहार दिनु परेको व्यक्तिहरूको प्रतिशत) (भ्रष्टाचार सूचकांक स्कोर)	२९	२१	१५	०	१०	१५	छैन	
१६.६.१	प्राथमिक सरकारी खर्च कुल स्वीकृत बजेटको अनुपातमा, क्षेत्रअनुसार (वा बजेट कोड वा यस्तै)	७६	८१.१	८४.९	९५	७७.९	८१.१५	छैन	
१६.७.२.१	सार्वजनिक संस्थाहरूमा महिलाले ओगटेका निर्णय लिने पदहरूको अनुपात	१५	२०.३	२४.३	३५	१३.९	१३.९	छैन	

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२	२०२४	
१६.९.१	उमेर अनुसार, ५ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूको अनुपात जसको जन्म सिभिल अधिकारीसँग दर्ता भएको छ	५८.१	६६	७९	१००	७७.२	७७.२	७६.६	
१६.९.१.१	१,००,००० जनसंख्यामा राष्ट्रिय परिचयपत्रका लागि संकलित व्यक्तिगत डाटाको कुल संख्या (संख्या)	-	-	७४.८	१००	-	८७.६	छैन	

दिगो विकास लक्ष्य १७: कार्यान्वयनका साधनहरूलाई सुदृढ गर्ने र दिगो विकासका लागि विश्वव्यापी साझेदारीलाई पुनर्जीवित गर्ने

उपलब्ध तथ्यांकहरू अनुसार, मधेश प्रदेश धेरैजसो एसडीजी १७ का प्रमुख सूचकहरूमा राष्ट्रिय लक्ष्यभन्दा निकै पछाडि रहेको देखिन्छ। विशेष गरी, प्रदेशको कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP) मा सरकारको राजस्वको योगदान केवल १३.१२% मात्र छ, जुन सन् २०२२ को राष्ट्रिय औसत १९.९% भन्दा निकै कम हो र सन् २०३० को राष्ट्रिय लक्ष्य ३०% सँग तुलना गर्दा अत्यन्त कमजोर छ। त्यस्तै, रोजगारी वा वैदेशिक श्रमबाट प्राप्त रेमिट्यान्सले मधेशको जीडीपीमा १३% योगदान दिएको छ, जुन राष्ट्रिय औसत २२.८% र सन् २०३० को लक्ष्य ३५% को तुलनामा धेरै कम हो। यसले प्रदेशमा वित्तीय प्रवाह कमजोर रहेको संकेत गर्दछ। इन्टरनेट प्रयोगको दृष्टिकोणले पनि मधेशमा प्रयोगकर्ता अनुपात ६५% मात्र छ, जुन राष्ट्रिय औसत ६९.२% भन्दा अलिकति कम भए पनि, सन् २०३० को लक्ष्य ९५% बाट अझै धेरै टाढा रहेको छ। यी सूचकहरूले देखाउँछन् कि मधेश प्रदेशले घरेलु स्रोत परिचालन, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रवाह, र प्रविधिमा पहुँचका क्षेत्रमा राष्ट्रिय औसतको तुलनामा उल्लेखनीय चुनौतीहरू भोगिरहेको छ।

निष्कर्षस्वरूप, मधेशको संस्थागत र वित्तीय क्षमताहरूलाई सुदृढ गर्ने विशेष रणनीति तथा लक्षित हस्तक्षेपहरू आवश्यक छन् ताकि दिगो विकासका राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारी लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न सकियोस्।

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		
१७.१.१	कुल सरकारी राजस्व (GDP को अनुपातमा, स्रोत अनुसार)	१९.१	२२	२४.२	३०	२४.८	१९.९	१३.१२	Economic Survey 2023-24
१७.१.२	आन्तरिक करबाट वित्तपोषित आन्तरिक बजेटको अनुपात (%)	७६	७७.१	७७.९	८०	७३.९	६७.४	छैन	
१७.३.१.१	कुल आन्तरिक बजेटमा आधिकारिक विकास सहायता (percent)	१५.१	१५.८	१६.४	१८	११.२	१५	छैन	
१७.३.१.२	प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (FDI) GDP को अनुपातमा (भित्रिएको स्टक) (%)	४.८	७.३	१०.८	२०	६.२	६.२	छैन	
१७.३.२	वैदेशिक रेमिट्यान्सको मात्रा (अमेरिकी डलरमा) GDP को अनुपातमा (%)	२९.१	३०.७	३१.८	३५	२२.५	२२.८	१३	https://data.nsonepal.gov.np/dataset/provincial-national-accounts/resource/326efb66-bfb2-4402-bb71-ab1d7157c9ec

सूचक	दिगो विकास लक्ष्य (SDG) सूचकहरूको विवरण	राष्ट्रिय आधार रेखा	राष्ट्रिय लक्ष्य			राष्ट्रिय प्रगति		मधेश प्रगति	तथ्यांक स्रोत
		२०१५	२०१९	२०२२	२०३०	२०१९	२०२२		
१७.४.१	वस्तु तथा सेवाको निर्यातमा ऋण सेवा खर्चको अनुपात (%)	१२.६	१३.२	१३.७	१५	८.८९	९.४	छैन	
१७.४.१.१	कुल बक्यौता ऋणको GDP सँगको अनुपात (%)	२६.५	२८.८	३०.५	३५	३०.३	४२.७	छैन	
१७.८.१	इन्टरनेट प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरूको अनुपात (%)	४६.६	५९.५	६९.२	९५	६५.९	६९.२	६५	NDHS 2022
१७.१३.१	समष्टिगत आर्थिक ड्यासबोर्ड (प्रगति स्कोर)		१	२	८	१	३	छैन	

मधेश प्रदेशका नगरपालिकाहरूको क्रमबद्ध विश्लेषण: सम्पत्ति सूचकांक र सामाजिक-आर्थिक विकासका लागि निहितार्थहरू

नेपालको तराई क्षेत्र, जसमा पर्सा, बारा, रौतहट, सर्लाही, महोत्तरी, धनुषा, सिराहा र सप्तरी जस्ता जिल्लाहरू पर्दछन्, देशको सामाजिक-आर्थिक परिदृश्यमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्। हालसालै, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (NSO) ले २०७८ कार्तिक २५ देखि २०७८ मङ्सिर ०९ सम्म नेपाल जनसंख्या तथा आवास जनगणना सञ्चालन गऱ्यो । जसमा घरधुरीका विशेषताहरू, सेवाहरू र सुविधाहरूमा आधारित एक विस्तृत **सम्पत्ति सूचकांक (Wealth Index)** निर्माण गरिएको थियो । यस लेखले यस सम्पत्ति सूचकांकका आधारमा तराई क्षेत्रका नगरपालिकाहरूको वरीयता विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ, जसले क्षेत्रीय असमानताहरू र विकास प्राथमिकताहरूमा बहुमूल्य अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ । यसलाई राष्ट्रिय योजना आयोगले वित्तीय स्रोत विनियोजनका लागि अपनाएको छ।

सम्पत्ति सूचकांक बुझ्ने: विधि र अर्थ

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (NSO) द्वारा विकसित सम्पत्ति सूचकांक राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूमा आधारित छ र यसलाई घरधुरीको सामाजिक-आर्थिक स्थिति झल्काउने १७ मुख्य सूचकहरू प्रयोग गरी निर्माण गरिएको छ। यी सूचकहरूलाई तीन मुख्य श्रेणीमा समूहबद्ध गरिएको छ:

- **आवासको गुणस्तरका चरहरू (४ सूचकहरू):**
  - ❖ घरको जग, बाहिरी भित्ता, छत र भुइँमा प्रयोग गरिएको सामग्री।
- **सेवाहरू (४ सूचकहरू):**
  - ❖ खानेपानीको मुख्य स्रोत, खाना पकाउन प्रयोग गरिने इन्धन, प्रकाशका लागि प्रयोग गरिने इन्धन, र शौचालय सुविधाहरूको उपलब्धता/प्रकार।
- **घरधुरीका सम्पत्तिहरू (९ सूचकहरू):**
  - ❖ टेलिभिजन, ल्यान्डलाइन फोन, स्मार्ट मोबाइल फोन, कम्प्युटर/ल्यापटप, घरमा इन्टरनेट, कार/जीप/भ्यान, मोटरसाइकल/स्कुटर, रेफ्रिजरेटर, र वाशिङ मेसिनको स्वामित्व।

सम्पत्ति सूचकांकलाई गणितीय रूपमा ० देखि १ सम्म मापन गरिएको छ, जहाँ:

- १ नजिकको मानले उच्च वञ्चितता देखाउँछ - आधारभूत सम्पत्ति, सेवा र गुणस्तरीय आवासको अभाव भएका घरधुरी र समुदायहरू।
- ० नजिकको मानले कम वञ्चितता देखाउँछ - राम्रो जीवनयापनको अवस्था र सुविधाहरूमा पहुँच भएका घरधुरीहरू।

व्याख्यालाई सहज बनाउन, सूचकांकलाई सामाजिक-आर्थिक स्तरहरू प्रतिनिधित्व गर्ने क्विन्टाएलहरूमा विभाजन गरिएको छ:

अति गरिबी, गरिबी, मध्यम, धनी, र अति धनी। तल्लो क्विन्टाएलहरू (अति गरिबी र गरिबी) ले समुदायहरूले सामना गरिरहेका वञ्चितता र सामाजिक-आर्थिक चुनौतीहरूको स्तरलाई उजागर गर्दछ।

तराई क्षेत्रमा वरीयता नतिजाको सारांश

तराई क्षेत्रका नगरपालिकाहरूका लागि प्रदान गरिएको वरीयता तथ्याङ्कले स्थानीय स्तरमा समग्र सम्पत्ति सूचकांक स्कोरहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। मानहरू लगभग ०.३६ देखि ०.७५ सम्मका छन्, जहाँ उच्च मानहरूले अधिक वञ्चिततालाई संकेत गर्दछ।

मुख्य अवलोकनहरू:

- **उच्च वञ्चितता भएका नगरपालिकाहरू:**
  - ❖ सप्तरीको तिरहुत गाउँपालिका (०.७५३७) र सर्लाहीको धनकौल गाउँपालिका (०.७५२४) जस्ता नगरपालिकाहरूले सबैभन्दा उच्च वञ्चितता स्तर देखाउँछन्, जसले विकास हस्तक्षेपहरूको तत्काल आवश्यकतालाई संकेत गर्दछ।

- **मध्यम वञ्चितता:**
  - ❖ रौतहटको राजपुर नगरपालिका (०.६४९३) र बाराको आदर्श कोतवाल गाउँपालिका (०.६१९१) लगायत धेरै नगरपालिकाहरू मध्य क्विन्टाएलहरूमा पर्दछन्, जसले मध्यम सामाजिक-आर्थिक चुनौतीहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।
- **कम वञ्चितता भएका नगरपालिकाहरू:**
  - ❖ सप्तरीको राजविराज नगरपालिका (०.३६६७) र पर्साको थोरी गाउँपालिका (०.३८३२) जस्ता क्षेत्रहरूले अपेक्षाकृत राम्रो सामाजिक-आर्थिक अवस्थाहरू प्रदर्शन गर्दछन्।

जिल्लागत असमानताहरू:

- **सप्तरी र सर्लाही जिल्लाहरू:**
  - ❖ यी जिल्लाहरूमा सबैभन्दा उच्च वञ्चितता स्कोर भएका नगरपालिकाहरू छन्, जसले चरम गरिबी र अविकसितताका क्षेत्रहरूलाई सङ्केत गर्दछ। यसले केन्द्रित स्रोत विनियोजन र अनुकूलित विकास कार्यक्रमहरूको आवश्यकतालाई सुझाव दिन्छ।
- **पर्सा र धनुषा जिल्लाहरू:**
  - ❖ केही नगरपालिकाहरूमा कम वञ्चितता स्तर देखिएको छ, जसले आवासको गुणस्तर, सेवा र सम्पत्तिमा अपेक्षाकृत राम्रो पहुँच देखाउँछ। यद्यपि, वञ्चितताका क्षेत्रहरू अझै बाँकी छन्, जसलाई लक्षित ध्यान आवश्यक छ।

निष्कर्ष:

नेपाल जनसंख्या तथा आवास जनगणनाबाट निर्मित सम्पत्ति सूचकांकले नेपालको तराई क्षेत्रका नगरपालिकाहरूमा सामाजिक-आर्थिक वञ्चितताको एक सशक्त, बहुआयामिक मापन प्रदान गर्दछ। वरीयता विश्लेषणले महत्त्वपूर्ण असमानताहरू उजागर गर्दछ, जसमा केही नगरपालिकाहरूले गम्भीर वञ्चितताको सामना गरिरहेका छन् भने अन्यले अपेक्षाकृत राम्रो अवस्थाको उपभोग गरिरहेका छन्।

यी असमानताहरूलाई सम्बोधन गर्न प्रमाण-आधारित नीति निर्माण, केन्द्रित विकास प्रयासहरू, र निरन्तर अनुगमन आवश्यक छ। सम्पत्ति सूचकांकले आवश्यकताहरू कहाँ सबैभन्दा बढी छन् भनेर मात्र नभई न्यायोचित सामाजिक-आर्थिक विकासतर्फको प्रगति मापन गर्नका लागि एउटा उपकरण पनि प्रदान गर्दछ।

जिल्ला	नगरपालिका	सूचकांक मान	प्रादेशिक श्रेणी	राष्ट्रिय श्रेणी
सप्तरी	तिरहुत गाउँपालिका	०.७५३७	१	२४०
सर्लाही	धनकौल गाउँपालिका	०.७५२४	२	२४६
सर्लाही	बसबरिया गाउँपालिका	०.७४५६	३	२५१

जिल्ला	नगरपालिका	सूचकांक मान	प्रादेशिक श्रेणी	राष्ट्रिय श्रेणी
सर्लाही	रामनगर गाउँपालिका	०.७१५८	४	२६८
पर्सा	जिराभवानी गाउँपालिका	०.७०७७	५	२७३
सप्तरी	महादेवा गाउँपालिका	०.७०३	६	२७८
सप्तरी	हनुमाननगर कंकालिनी नगरपालिका	०.६८०९	७	२९४
सप्तरी	राजगढ गाउँपालिका	०.६७३९	८	२९७
सर्लाही	बिष्णु गाउँपालिका	०.६५४६	९	३१३
रौतहट	राजपुर नगरपालिका	०.६४९३	१०	३१५
सर्लाही	बलरा नगरपालिका	०.६४६५	११	३१६
पर्सा	पटेर्वा सुगौली गाउँपालिका	०.६४५५	१२	३१७
सर्लाही	चन्द्रनगर गाउँपालिका	०.६४१६	१३	३२०
पर्सा	सखुवा प्रसौनी गाउँपालिका	०.६३७६	१४	३२४
सप्तरी	बलान- बिहुल गाउँपालिका	०.६३४८	१५	३२७
सप्तरी	तिलाठी कोइलाडी गाउँपालिका	०.६३४३	१६	३२९
सप्तरी	छिन्नमस्ता गाउँपालिका	०.६२८५	१७	३३६
महोत्तरी	सोनमा गाउँपालिका	०.६२७९	१८	३३७
रौतहट	फतुवाविजयपुर नगरपालिका	०.६२६२	१९	३३९
पर्सा	पर्सागढी नगरपालिका	०.६२५५	२०	३४१
रौतहट	राजदेवी नगरपालिका	०.६२४९	२१	३४३
सिराहा	औरही गाउँपालिका	०.६२३४	२२	३४५
महोत्तरी	सम्सी गाउँपालिका	०.६२२	२३	३४६
सर्लाही	कौडेना गाउँपालिका	०.६२१३	२४	३४७
महोत्तरी	भङ्गाहा नगरपालिका	०.६२०५	२५	३४८
पर्सा	जगरनाथपुर गाउँपालिका	०.६१९७	२६	३४९
बारा	आदर्श कोतवाल गाउँपालिका	०.६१९१	२७	३५१
बारा	सुवर्णा गाउँपालिका	०.६१६८	२८	३५४
रौतहट	यमुनामाई गाउँपालिका	०.६१०९	२९	३६०
सर्लाही	गोडैता नगरपालिका	०.६०९७	३०	३६२
सर्लाही	हरिपुर्वा नगरपालिका	०.६०९७	३१	३६३
धनुषा	कमला नगरपालिका	०.६०६१	३२	३६८
बारा	करैयामाई गाउँपालिका	०.६०२३	३३	३६९
सर्लाही	ब्रह्मपुरी गाउँपालिका	०.५९७५	३४	३७३
रौतहट	कटहरिया नगरपालिका	०.५९२७	३५	३७७
रौतहट	गढीमाई नगरपालिका	०.५९२४	३६	३७८

जिल्ला	नगरपालिका	सूचकांक मान	प्रादेशिक श्रेणी	राष्ट्रिय श्रेणी
पर्सा	पकाहा मैनापुर गाउँपालिका	०.५९१८	३७	३७९
रौतहट	गजुरा नगरपालिका	०.५८९	३८	३८१
महोत्तरी	एकादरा गाउँपालिका	०.५८४२	३९	३८५
रौतहट	देवही गोनाही नगरपालिका	०.५८३	४०	३८७
महोत्तरी	औरही नगरपालिका	०.५७६८	४१	३९२
सप्तरी	कञ्चनरुप नगरपालिका	०.५७६१	४२	३९४
रौतहट	मौलापुर नगरपालिका	०.५७१	४३	३९७
पर्सा	पोखरिया नगरपालिका	०.५७	४४	३९८
बारा	पचरुता नगरपालिका	०.५६५६	४५	४०२
सप्तरी	बिष्णुपुर गाउँपालिका	०.५६३	४६	४०३
सिराहा	नवराजपुर गाउँपालिका	०.५६२४	४७	४०४
सर्लाही	चक्रघट्टा गाउँपालिका	०.५५८७	४८	४०६
रौतहट	परोहा नगरपालिका	०.५५८१	४९	४०९
सिराहा	नरहा गाउँपालिका	०.५५७७	५०	४११
धनुषा	शहीदनगर नगरपालिका	०.५५६७	५१	४१४
सिराहा	भगवानपुर गाउँपालिका	०.५५२५	५२	४१८
सर्लाही	कविलासी नगरपालिका	०.५४९२	५३	४२१
रौतहट	माधव नारायण नगरपालिका	०.५४८९	५४	४२२
सप्तरी	सप्तकोशी नगरपालिका	०.५४८१	५५	४२३
सप्तरी	अग्निसेयर कृष्णस्वरन गाउँपालिका	०.५४१८	५६	४३१
बारा	सिम्रौनगढ नगरपालिका	०.५३९९	५७	४३२
रौतहट	बौद्धिमाई नगरपालिका	०.५३७४	५८	४३४
सप्तरी	बोदेबरसैन नगरपालिका	०.५३६९	५९	४३५
धनुषा	गणेशमान चारनाथ नगरपालिका	०.५३५६	६०	४३८
सिराहा	अर्नमा गाउँपालिका	०.५३३५	६१	४३९
रौतहट	वृन्दावन नगरपालिका	०.५३१८	६२	४४०
बारा	कोल्हावी नगरपालिका	०.५३१७	६३	४४१
सर्लाही	बरहथवा नगरपालिका	०.५३१३	६४	४४२
महोत्तरी	गौशाला नगरपालिका	०.५३११	६५	४४३
बारा	बारागढी गाउँपालिका	०.५३०६	६६	४४५
रौतहट	ईशानाथ नगरपालिका	०.५२९२	६७	४४६
रौतहट	दुर्गा भगवती गाउँपालिका	०.५२७४	६८	४४७
सर्लाही	ईश्वरपुर नगरपालिका	०.५२५३	६९	४४८

जिल्ला	नगरपालिका	सूचकांक मान	प्रादेशिक श्रेणी	राष्ट्रिय श्रेणी
महोत्तरी	रामगोपालपुर नगरपालिका	०.५२२१	७०	४५०
महोत्तरी	मनारा शिस्वा नगरपालिका	०.५१८	७१	४५२
सिराहा	लक्ष्मीपुर पतारी गाउँपालिका	०.५१४९	७२	४५७
बारा	देवताल गाउँपालिका	०.५१४५	७३	४५९
सप्तरी	रुपानी गाउँपालिका	०.५१४५	७४	४६०
सर्लाही	हरिपुर नगरपालिका	०.५१३	७५	४६२
सप्तरी	शम्भुनाथ नगरपालिका	०.५१०१	७६	४६३
पर्सा	छिफरमाई गाउँपालिका	०.५०८७	७७	४६४
सिराहा	कर्जन्हा नगरपालिका	०.५०७	७८	४६६
सिराहा	सखुवानन्कारकट्टी गाउँपालिका	०.५०१२	७९	४७१
सिराहा	धनगढीमाई नगरपालिका	०.५००७	८०	४७२
पर्सा	धोबिनी गाउँपालिका	०.४९९६	८१	४७५
सिराहा	बरियारपट्टी गाउँपालिका	०.४९५९	८२	४७७
पर्सा	बहुदरमाई नगरपालिका	०.४९५८	८३	४७८
धनुषा	मुखियापट्टी मुसहर्मिया गाउँपालिका	०.४९१६	८४	४८२
महोत्तरी	महोत्तरी गाउँपालिका	०.४८७२	८५	४८६
सप्तरी	सुरुङ्गा नगरपालिका	०.४८६	८६	४८८
धनुषा	सबैला नगरपालिका	०.४८३	८७	४९३
रौतहट	गरुड नगरपालिका	०.४८२४	८८	४९५
सिराहा	कल्याणपुर नगरपालिका	०.४८२४	८९	४९६
सिराहा	सुखीपुर नगरपालिका	०.४८०४	९०	४९७
धनुषा	धनुषाधाम नगरपालिका	०.४७९५	९१	४९८
सिराहा	बिष्णुपुर गाउँपालिका	०.४७७२	९२	५०१
धनुषा	जनकन्दिनी गाउँपालिका	०.४७५	९३	५०५
धनुषा	बटेश्वर गाउँपालिका	०.४७४७	९४	५०६
धनुषा	विदेह नगरपालिका	०.४७०३	९५	५०७
महोत्तरी	बलवा नगरपालिका	०.४६५८	९६	५१०
महोत्तरी	लोहारपट्टी नगरपालिका	०.४५९	९७	५१६
धनुषा	हंसपुर नगरपालिका	०.४५७३	९८	५१९
पर्सा	कालिकामाई गाउँपालिका	०.४५२	९९	५२१
पर्सा	बिन्दबासिनी गाउँपालिका	०.४४०६	१००	५२३
महोत्तरी	मटिहानी नगरपालिका	०.४३०७	१०१	५३०

जिल्ला	नगरपालिका	सूचकांक मान	प्रादेशिक श्रेणी	राष्ट्रिय श्रेणी
बारा	बिश्रामपुर गाउँपालिका	०.४२९८	१०२	५३१
सिराहा	लहान नगरपालिका	०.४२३७	१०३	५३३
सप्तरी	खडक नगरपालिका	०.४१८७	१०४	५३८
सर्लाही	बागमती नगरपालिका	०.४१८१	१०५	५३९
धनुषा	नगराइँ नगरपालिका	०.४१७४	१०६	५४०
बारा	महागढीमाई नगरपालिका	०.४१५२	१०७	५४३
महोत्तरी	पिपरा गाउँपालिका	०.४११६	१०८	५४६
धनुषा	मिथिला बिहारी नगरपालिका	०.४०७४	१०९	५५०
धनुषा	धनजी गाउँपालिका	०.३९६८	११०	५६१
धनुषा	क्षिरेश्वरनाथ नगरपालिका	०.३९३१	१११	५६५
सिराहा	मित्रिया नगरपालिका	०.३८९१	११२	५६९
सिराहा	गोलबजार नगरपालिका	०.३८६७	११३	५७५
पर्सा	ठोरी गाउँपालिका	०.३८३२	११४	५७८
धनुषा	औरही गाउँपालिका	०.३८२७	११५	५८०
महोत्तरी	जलेश्वर नगरपालिका	०.३७८४	११६	५८१
सिराहा	सिरहा नगरपालिका	०.३७५७	११७	५८५
धनुषा	मिथिला नगरपालिका	०.३७१२	११८	५९१
सप्तरी	राजविराज नगरपालिका	०.३६६७	११९	५९६
बारा	कलैया उपमहानगरपालिका	०.३६२८	१२०	५९८
महोत्तरी	बर्दिबास नगरपालिका	०.३६२७	१२१	५९९
धनुषा	लक्ष्मीनियाँ गाउँपालिका	०.३६	१२२	६००
बारा	फेटा गाउँपालिका	०.३५६	१२३	६०३

References

1. Population | National Population and Housing Census 2021 Results. https://censusnepal.cbs.gov.np/results/population?province=2&district=19.
2. स्थानीय तह. https://www.sthaniya.gov.np/gis/.
3. Thematic Report | National Population and and Housing Census 2021 Results. https://censusnepal.cbs.gov.np/results/downloads/thematic?type=report.
4. The Sixteenth Plan (Fical year 2024/25-2028/29) | National Planning Commission. https://npc.gov.np/content/6462/the-sixteenth-plan--fical-year-2024-25-2028-29-/.
5. Nepal .:. Sustainable Development Knowledge Platform. https://sustainabledevelopment.un.org/memberstates/nepal.
6. About MICS. https://mics.unicef.org/about-mics.
7. Nepal. https://mics.unicef.org/country-profiles/nepal/4116.
8. Nepal - Demographic and Health Survey 2022. https://microdata.worldbank.org/index.php/catalog/5910.
9. Convention on the Rights of the Child | OHCHR. https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child.
10. Nepal Multi Dimensional Poverty Index | Humanitarian Dataset | HDX. https://data.humdata.org/dataset/nepal-mpi.
11. Nepal MPI | OPHI. https://ophi.org.uk/national-mpi-directory/nepal-mpi.
12. The Palma. Alex Cobham https://uncounted.org/palma/ (2014).
13. कार्यविधि/निर्देशिका | National Planning Commission. https://npc.gov.np/category/853/.